

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

«MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ»

Əlyazması hüququnda

Səttərov Vüsal Neyman oğlu

**«Türk dünyası ölkələrində kooperativ hərəkəti və
onun səciyyəvi xüsusiyyətləri»**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı

060401 - Dünya iqtisadiyyatı

İxtisasın şifri və adı

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər

Elmi rəhbər

i.e.n., dos. H.A.İsrafilov

Magistr proqramının rəhbəri

i.e.n., dos. M.R.Cəmilov

Bakı - 2015

ƏSAS İXTİSARLARIN SİYAHISI

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları.
Aİ	Avropa İttifaqı.
ARDNŞ	Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti.
ATİB	Azərbaycan Türkiyə İş Adamları Birliyi.
Azərittifaq	Azərbaycan Mərkəzi Kooperativlər İttifaqı.
BKA	Beynəlxalq Kooperativ Alyansı.
BMT	Birləşmiş Millətlər Təşkilatı.
DTT	Dünya Ticarət Təşkilatı.
ETT	Elmi-Texniki Tərəqqi.
GUAM	Demokratiya və İqtisadi İnkişaf Uğrunda Təşkilat.
İƏT	İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı.
QİƏT	Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı.
MDB	Müstəqil Dövlətlər Birliyi.
SSRİ	Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı.
TÜRKPA	Türkdilli Ölkələrin Parlament Assambleyası.
TÜRKSOY	Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatı.
TÜSİAB	Azərbaycan Türk Sənayeçi və İş adamları Beynəlxalq Cəmiyyəti.
TMK	Transmilli Korporasiyalar.
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul.

M Ü N D Ə R İ C A T

Giriş	4
Fəsil I. Beynəlxalq kooperativ hərəkət və onun səciyyəvi xüsusiyyətləri	
1.1. Kooperasiya və kooperativ münasibətlərinin nəzəri aspektləri	6
1.2. Kooperativ hərəkətin formalaşması və tarixi inkişaf mərhələləri	16
1.3. Kooperativ fəaliyyətin əsas prinsipləri	23
Fəsil II. Qloballaşma şəraitində beynəlxalq kooperativ hərəkətin inkişaf meyilləri	
2.1. Beynəlxalq münasibətlər sistemində kooperativ hərəkətinin yeri və rolu	31
2.2. Dünya kooperativləri birlikləri və Beynəlxalq Kooperativlər Alyansı	37
2.3. Qloballaşma şəraitində kooperativ təsərrüfatçılığın inkişaf xüsusiyyətləri	43
Fəsil III. Türk dünyası ölkələri arasında integrasiyanın genişləndirilməsində kooperasiyanın rolu və əhəmiyyəti	
3.1. Türk dünyası ölkələri arasında integrasiya meyilləri	51
3.2. Türkiyədə kooperativ hərəkət və onun inkişaf perspektivləri	57
3.3. Türk dünyası ölkələri arasında kooperasiya əlaqələrinin inkişaf istiqamətləri	66
Nəticə və təkliflər	72
İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı	74
Резюме	76
Summary	77

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Genişlənən qloballaşma prosesləri kooperativ hərəkəti gücləndirməklə onun iqtisadiyyatın şaxələnməmiş ən mühüm sferalarına çıxışını təmin etmişdir. Bu isə kooperativ münasibətlərinin beynəlmilləşməsini dərinləşdirərək, ölkələrarası integrasiyada rolunu artırmışdır. Müasir dövrdə kooperativ hərəkət türk dünyası ölkələrində də irəliləyişlərini təmin etməkdədir. Buradakı inkişaf prosesləri, xüsusən də MDB üzvü postsovet türk respublikalarında daha səciyyəvi cəhətləri ilə fərqlənir. Bu fərqliliyi integrasiya toplumunda çox illər öncə bazar münasibətlərini yaşamış Türkiyə Respublikasının müvafiq təcrübəsi də bir qədər genişləndirir. Bu baxımdan da, sayı 7-yə yüksəlmiş türkdilli ölkələrdə kooperativ hərəkət və onun səciyyəvi xüsusiyyətlərinin tədqiqi elmi aktuallıq kəsb edir. Bütün bunlardan irəli gələrək, yalnız ayrılıqda qlobal və ölkədaxili kooperativ hərəkətin deyil, həmçinin genişliklə türk dünyası ölkələrində də bu sferadakı mövcud vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi, müvafiq iqtisadi münasibətlərin inkişafına təsir edən amillərin müəyyənləşdirilməsi elmi tədqiqat baxımından əhəmiyyətini artırır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədini dərinləşən qloballaşma şəraitində türk dünyası ölkələrində kooperativ hərəkətin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin tədqiqi, onun mövcud vəziyyətinin qiymətdəndirməsi və vahid modeldə integrasiyasını genişləndirən başlıca istiqamətlərin müəyyən olunması təşkil edir. Məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- ❑ genişlənən qloballaşma və dərinləşən bazar münasibətləri şəraitində kooperasiya və kooperativ münasibətlərinin nəzəri aspektlərinin tədqiqi;
- ❑ kooperativ hərəkətin formalaşması və tarixi inkişaf mərhələlərinin təhlili;
- ❑ qloballaşma şəraitində kooperativ fəaliyyətin əsas prinsiplərinin tədqiqi sahəsində yeni ümumiləşdirmələrin aparılması;
- ❑ beynəlxalq münasibətlər sistemində kooperasiyanın rolunun əsaslandırılması;
- ❑ dünya kooperativ birlikləri və Beynəlxalq Kooperativlər Alyansı təcrübəsi sahəsində inkişaf proseslərinin təhlili;

- ☐ kooperativ təsərrüfatçılığın inkişaf xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsi;
- ☐ yeni geosiyasi situasiyada türk dünyası ölkələri integrasiya meyillərinin təhlili;
- ☐ Türkiyədə kooperativ hərəkət və onun inkişaf perspektivlərinin təhlili;
- ☐ türk dünyası ölkələri arasında kooperasiya əlaqələrinin mühüm inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;

Tədqiqatın predmetini türk dünyası ölkələrində kooperativ hərəkətin və buradakı müvafiq iqtisadi münasibətlər sisteminin inkişaf xüsusiyyətləri, **tədqiqatın obyektini** kooperativlər, beynəlxalq və regional kooperativ təsisatlar təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsası və informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazası kooperasiya sferasının mühüm iqtisadi məlumatlarına, kooperativ bilgiləri təşviq edən beynəlxalq təsisatların dövrü nəşrlərinə, statistik toplumlara, mühüm elmi ədəbiyyatlara və habelə internet şəbəkəsinin müvafiq veb saytlarının çoxsaylı informasiyalarına əsaslanır. Tədqiqatın işlənməsində sistemli və situasiyalı yanaşmada müqayisəli və amilli təhlil mexanizmlərindən istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakı müddəalardan ibarətdir:

- ☐ kooperasiya konsepsiyasının türk dünyası ölkələrindəki kooperativ hərəkətin səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə zənginləşdirilməsi;
- ☐ qloballaşma və bazar münasibətləri sferasında kooperativ təsərrüfatçılığın inkişaf xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsi;
- ☐ türk dünyası ölkələri arasında kooperasiya əlaqələrinin mühüm inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada əksini tapan təhlil və araşdırma müddəaları türk dünyası ölkələrində yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş kooperativ münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində müvafiq nəzəri tədqiqat və elmi mənbə kimi istifadə edilə bilər.

Tədqiqat işinin həcmi və quruluşu. Tədqiqat işi 77 səhifəni əhatə edərək giriş, 3 fəsil, nəticə və təkliflər, 42 sayda elmi-informatik mənbəyə əsaslanan ədəbiyyat siyahısından, həmçinin 3 cədvəl, 2 sxem və 1 şəkildən ibarətdir.

I FƏSİL

BEYNƏLXALQ KOOPERATIV HƏRƏKAT VƏ ONUN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

1.1.Kooperasiya və kooperativ münasibətlərinin nəzəri aspektləri

Kooperasiya ictimai əmək bölgüsünün qanunauyğun nəticəsi olub bu münasibətlərin inkişafı prosesində yaranan təsərrüfat ukladının məcmusu kimi xarakterizə olunur. Bütövlükdə kooperasiya və ondan doğan münasibətlər bu və ya digər fəaliyyətin həyata keçirilməsində ayrı-ayrı şəxslərin maraqlı olması və onların birgə iştirakını təcəssüm etdirir. İqtisadi ədəbiyyatlarda kooperasiya termini bir qayda olaraq iqtisadi münasibətlərin müxtəlif tiplərinin xarakteristikası məqsədilə də geniş miqyasda istifadə olunur [12, 34].

Kooperasiya ideyası XIX əsrdə cəmiyyətdə humanist və islahatçı cərəyanın nümayəndələri tərəfindən də geniş şəkildə araşdırılmışdır. Problemin araşdırılması ilə bağlı R.Ouen, Ş.Furye, U.Kinqa, N.Şernişevskova, Q.Şulsed Belic, F.Rayfayzinq, K.Marks və başqaları geniş tədqiqatlar aparmışlar. Adları çəkilən iqtisadçıların əsərlərində bütövlükdə kooperasiya nəzəriyyəsinin bu və ya digər istiqamətləri formalaşmağa başlamışdır. İqtisadi ədəbiyyatlarda kooperasiyanın formalaşmasının və inkişafının bu və ya digər tərəfləri ilə bağlı Türkiyə alimləri - Z.Mülayim, H.Müftüoğlu, H.Koç, İ.H.İnan, E.Kılıç, A.Çıkın, N.Bilgin, Ş.Tanıyıcı, S.Güven, rus iqtisadçılarından A.İsayev, A.Şuprov, S.Parakapoviç, K.Pajitnov, V.Potomyans, M.Tuqan-Baranovski, S..Maslov, A.Nikolayev, A.Çayanov, N.Kondratev və başqaları geniş miqyaslı tədqiqatlar aparmışlar [12, 19-25, 33, 34].

Tədqiqatlar göstərir ki, kooperasiya nəzəriyyəsi ilə bağlı problemin işlənməsi Qərbi Avropa ilə müqayisədə Rusiyada daha geniş köklərə malik olmuşdur. Kooperasiya hətta bazar iqtisadiyyatının kəskin şəkildə məhdudlaşdırıldığı keçmiş SSRİ-də belə özünü bir təsərrüfat forması kimi qəbul etdirmişdir. Ümumiyyətlə götürdükdə, hal-hazırda iqtisadiyyatda kooperasiyanın demək olar ki, klassik məktəbi formalaşmışdır. Həmin

məktəbdə kooperasiyanın ümumi nəzəriyyəsi işlənib hazırlanmış, kooperasiya münasibətləri sosial-iqtisadi mahiyyət etibarilə artıq sosial-iqtisadi proseslərin təşkilində və idarə olunmasında əhəmiyyətli rol oynamağa başlamışdır. XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərindən etibarən iqtisadiyyatda baş verən qloballaşma proseslərinə adekvat olaraq kooperasiya müstəqil və suveren şəkildə sosial-iqtisadi təzahür kimi özünü göstərməyə başlamışdır. Kooperasiya ictimai-siyasi struktur kimi fəaliyyət göstərmiş və təsərrüfat fəaliyyətinin təşkilinin digər formalarından nəzərəcarpacaq dərəcədə fərqlənmişdir [24, 25].

Kooperasiya sosial-iqtisadi inkişafda rolunun yüksəlməsinə adekvat olaraq, artıq iqtisadiyyatda kooperativ kapital formalaşmışdır ki, bu da nəticə etibarilə əmtəə istehsalçılarının və ticarət şəbəkələrinin kooperativ mənfəət əldə etməsinə gətirib çıxarmışdır. Məhz bu deyilənlərə müvafiq olaraq kooperasiya münasibətlərinin və bütövlükdə kooperativlərin nəzəri aspektləri geniş tədqiq edilərək işlənib hazırlanmış, artıq kooperativ hərəkəti vüətlənərək təşkilati struktur kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Hal-hazırda kooperasiya nəzəriyyəsinin ən aparıcı problemlərindən biri kimi kooperativ müəssisələrin bütövlükdə iqtisadi münasibətləri sistemində yerinin müəyyənəşdirilməsi hesab olunur. Nəinki dövlətlə, hətta bazar təsərrüfatçılıq sisteminin mövcudluğunu tam mənası ilə ultra şəkildə qəbul edənlər belə razılaşımaqdadırlar ki, kooperasiya münasibətləri iqtisadi münasibətlərdən və iqtisadiyyatın təşkilinin digər formalarından özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənirlər.

Vurğulanmalıdır ki, latın məşəli termin olan kooperativ müştərək təsərrüfat fəaliyyəti və ya əmtəə və xidmətləri birgə istehlakı məqsədi ilə ayrı-ayrı şəxslərin birləşməsi sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək üçün şəxslərin könüllü birləşməsi yolu ilə yaradılan müəssisə və ya təşkilatdır. Kooperativlərin vəsaitləri üzvlük haqları və payçılıq, həmçinin təsərrüfat fəaliyyətindən götürülən mənfəət əsasında yaradılır. Fəaliyyət xarakterinə görə istehsal, istehlak, mədən, satış, tədarük, kredit, mənzil, tikinti və s. kooperativ növləri fərqləndirilir. Kooperativlər hüquqi şəxslər və özünümaliyyələşdirmə, özünüidarəetmə prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərirlər [24].

Kooperasiyanın inkişafı və iqtisadiyyatda kifayət qədər iri həcmli kooperativ sektorun formalaşmasına və bunun müqabilində əldə edilən kooperativ mənfəətin və kooperativ kapitalın formalaşmasına müvafiq olaraq artıq kooperasiya strukturları iqtisadiyyatda kifayət qədər rəqabət aparmaq imkanlarına da malikdirlər. Hətta inzibati münasibətlər sisteminin hakim olduğu dövrdə belə kooperativ münasibətləri bu və ya digər şəkildə əngəllərdən müdafiə olunmağı bacarmış və kifayət qədər inkişaf etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, kooperativ münasibətlərinin inkişafı ilə üzrə kifayət qədər iri həcmli nəzəri araşdırmaların aparılmasına baxmayaraq, bu münasibətlərin yaradılması ilə bağlı prosesləri təkmil hesab etmək düzgün olmazdı.

Nəzərə almaq lazımdır ki, hal-hazırda cəmiyyətdə bazar iqtisadi münasibətlərinin dərinləşməsi və əhatə dairəsini genişləndirməkdə olan qloballaşma təsirləri ilə bağlı ictimai nəzəriyyənin özünün yekcins olmaması baxımından kooperasiya münasibətləri ilə bağlı kifayət qədər alternativ baxışlar və yanaşmalar da yaranmaqdadır.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, kooperativ münasibətləri iqtisadiyyatın elə bir formasını özündə əks etdirir ki, burada iqtisadi sistemlər kooperasiyanın təbiətinə bioloji baxımdan təsir göstərə bilmirlər. Belə ki, sosialist iqtisadiyyatının mövcud olduğu uzun onilliklər ərzində kooperativ münasibətləri demək olar ki, sosialist ideyaları baxımından da qəbul edilən hesab edilirdi. Bütün bunlara baxmayaraq, kooperativ münasibətləri sosialist təsərrüfatçılıq sistemində özünün bütün imkanlarını tam şəkildə aşkar büruzə verə bilmirdi.

Özəl kooperativlər müxtəlif təsərrüfat strukturu kimi fəaliyyət göstərməsi imkanlarını və onun inkişaf imkanlarına nəzəri baxımdan mənfəət təsir göstərirdi. Bütün bunlara baxmayaraq, sosializm şəraitində təsərrüfatın təşkilinin kooperativ prinsipləri daha çox özfəaliyyət, özünüidarəetmə özəl təsərrüfatlarında hər bir fiziki və hüquqi şəxsin şəxsi maddi iştirakı ilə səciyyələnirdi. XX əsrin 20-ci illərindən etibarən bütövlükdə iqtisad elmində dünya səviyyəsində qəbul edilmiş elmi əsərlər işıq üzü görməyə başladı ki, bu da nəticə etibarilə kooperasiyanın inkişafının elmi-nəzəri əsaslarının formalaşdırılmasında da mühüm rol oynamağa başladı. XX əsrin 30-cu

illərinin əvvəllərindən etibarən sovetlər ittifaqının iqtisadiyyatında inzibati-amirlik metodları üstünlük təşkil etdi ki, bütün bunlar da iqtisad elminin formalaşmasında ideoloji xarakterin daha da genişlənməsinə gətirib çıxardı. Belə ki, artıq həmin dövrdə iqtisad elmi daha çox inzibati sistemin idarəsinə uyğun olaraq bütün proseslərin şərhçisi funksiyalarını yerinə yetirirdi. Bunun nəticəsi idi ki, artıq XX əsrin 30-cu illərində 20-ci illərdəki əsərlər dərc etdirilmir və onlar lazımi elmi qiymətini ala bilmirdi. Sosializm şəraitində kooperasiya münasibətlərinə həsr olunmuş V.İ.Leninin «Kooperasiya haqqında» əsəri bütövlükdə kooperasiya sisteminin inkişafı baxımından daha çox təbliğat xarakteri daşımağa başladı [12, 35].

Kooperativ münasibətlərini geniş şəkildə tədqiq etmiş M.İ.Tuqan-Baranovskinin fikrincə, «Kooperativlər bir qrup insanların müəyyən maraqlarını özündə əks etdirən təsərrüfatçılığın təşkilı formasıdır və kooperativ üzvlərinin hər birinin özünəməxsus xüsusi təsərrüfat maraqları mövcuddur ki, həmin maraqlar da bilavasitə mübadilə vasitəsilə reallaşdırılır». Kooperasiya problemlərini tədqiq edən digər bir rus alimi İ.N.Buzdalova görə isə, kooperativlər vətəndaşların onlara məxsus olan əmlak, müstəqillik və özünüidarəetmə və maliyyələşmə resurslarının bazasında birgə fəaliyyət məqsədilə həyata keçirdikləri ictimai təsərrüfat fəaliyyətini özündə əks etdirir. Kooperasiya, bütövlükdə götürdükdə, dünyəvi miqyasda fəaliyyət göstərən və öz fəaliyyətini əyani şəkildə təzahür etdirən unikal qurumdur. İ.N.Buzdalov hesab edirdi ki, kooperativlər fiziki şəxs statusunda formalaşan könüllü birliklərlə yanaşı, eyni zamanda iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində qarşılıqlı səmərəliliyi əsasında birgə fəaliyyət həyata keçirən müəssisələri, hüquqi şəxsləri və fərdi istehsalçıları da əhatə edir [24, s. 126].

Aparılan araşdırmaları ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmək olar ki, kooperativ münasibətləri təşəkkülü baxımından zaman faktoru o qədər də önəmli rol oynamamışdır. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi belə yaqınlıq gətirir ki, kooperativ münasibətləri xüsusilə iqtisadiyyatın deformasiyaya uğradığı şəraitdə onun sağlamlaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kooperativ münasibətləri bundan əlavə, inhisarçılığın qarşısının alınmasında da əhəmiyyətli rol oynayır. Sosialist

iqtisadiyyatındakı mövcud olan destruktiv tendensiyaları araşdıraraq isə belə qənaətə gəlmək olar ki, kooperativ münasibətlərinin təşəkkülü həmin dövrdə dövlət inhisarının qarşısının alınmasında və dövlət və kooperasiya sektoru arasında rəqabətin stimullaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

XX əsrin sonlarında cəmiyyətdə baş verən siyasi dəyişikliklər iqtisadi proseslərdən də yan keçməmişdir. Bir çox sahələrdə olduğu kimi, mülkiyyət münasibətlərində də köklü dəyişikliklər baş vermiş, hakim mövqe tutan dövlət mülkiyyəti özəlləşdirilərək müxtəlif təsərrüfatçılıq formaları yaradılmışdır. Təbii ki, bütün bunlar əmtəə istehsalçılarının sosial-iqtisadi vəziyyətinə, o cümlədən onların təsərrüfat mexanizminin motivasiyasına da öz təsirini göstərmişdir. Bazar mexanizminin formalaşması mahiyyət etibarilə iqtisadiyyatın sahə və ərazi kəsirlərində köklü islahatların həyata keçirilməsi ilə nəticələnmişdir. Bazar mexanizminə əsaslanan iqtisadi sistemin formalaşmasında transformasiya yönümlü dəyişikliklərin gedişində kooperativ münasibətləri də əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Müasir dünyada kooperasiya hərəkətində planetin əksər əhalisi iştirak edir. Hazırda qlobal miqyasda 8 milyona yaxın fiziki şəxslərin yaratdığı kooperativlər mövcuddur ki, həmin kooperativlər də qarşılıqlı səmərəlilik prinsiplərinə əsaslanaraq birgə fəaliyyət həyata keçirir. Aİ ölkələrində müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərən kooperativlər əmək qabiliyyətli əhalinin 46%-ni, Skandinaviya ölkələrində isə əhalinin 50%-dən çoxunu birləşdirir [27, 40].

Müasir şəraitdə təsərrüfat fəaliyyətinin kooperativ prinsiplərindən geniş istifadə proseslərini əngəlləyən mühüm cəhətlər də mövcuddur ki, bu amillərə də yeni iqtisadi sistemə keçid dövründə təsərrüfatçılıq formalarında daha çox kooperasiya konsepsiyasının nisbətən amorf xarakter daşması şamil edilir. Bütün bunlar özünü transformasiya yönümlü dəyişikliklərin həyata keçirildiyi postsovet ölkələrində daha çox göstərir. Ümumiyyətlə isə, inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə əsaslanaraq görərik ki, kooperativ anlayışa müxtəlif yanaşmalar mövcud olsa da, o daha çox özünü iqtisadiyyatın aqrar sektorunda büruzə verir. Aqrar sahədə fəaliyyət göstərən

təsərrüfatçılıq qurumları birgə söylər nəticəsində, eyni zamanda maliyyə prinsipləri, maddi-texniki resurslarla təchizat və satışın təşkili sahəsində daha çox birgə fəaliyyət həyata keçirirlər.

Müasir şəraitdə kooperasiya daha çox geniş yayılmış sosial hərəkət kimi xarakterizə olunur və daimi şəkildə inkişaf edərək bir fazadan digər fazaya keçir, təkamül prosesini yaşayır. Kooperasiya sektorunda mülkiyyətin reallaşdırılması, istehsal münasibətlərinin bütün elementlərinin məcmusu vasitəsilə həyata keçirilir. Mülkiyyətin reallaşdırılmasının forma və istiqamətləri əsasən mülkiyyət subyektləri ilə sosial-iqtisadi və istehsal münasibətlərinin məcmusu vasitəsilə çıxış edir. İstehsal vasitələrinə sahiblik, eləcə də istehsal edilən məhsulun bölüşdürülməsi, mübadiləsi və istehlakı əsas etibarilə təsərrüfatçılığın müxtəlif forma və metodları vasitəsilə reallaşdırılır. Problemə bu aspektdən yanaşdıqda belə qənaətə gəlmək olar ki, əslində kooperasiyanın əsasını tam mənası ilə xırda istehsalçıların maraqları və tələbatları təşkil edir. Daha doğrusu, kooperasiya münasibətləri adı çəkilən mülkiyyətçilərin iqtisadi müstəqilliyinin qorunub saxlanması ilə onların maraq və tələbatlarının reallaşdırılması əsasında yaranır.

Kooperativ münasibətlərin bu və ya digər ərazi təşkilinin səmərəli həyata keçirilməsində də önəmli rol oynayır. Kommunikasiya sistemlərindən səmərəli istifadə edilməsi, eyni zamanda xammal və materiallara qənaət edilməsində mühüm rolə malikdir. Kooperasiya münasibətlərinin inkişafının həyata keçirilməsi zamanı bütün zəruri şərtlərin olması vacibdir ki, bu şərtlərə də aşağıdakıları şamil etmək olar[81]:

- ❑ sənaye sektorunda müəssisələr arasında istehsal proqramlarının həyata keçirilməsində və hazır məhsulun buraxılması sahəsində vahid dövlət rəhbərliyinin təkmilləşdirilməsinin zəruriliyi;
- ❑ məhsulun buraxılması ilə bağlı müəssisənin cari və perspektiv planları çərçivəsində müəyyən istehsal proqramlarının işlənilib həyata keçirilməsinin zəruriliyi;
- ❑ istehsal kooperativlərinə aktiv qarşılıqlı yardımların həyata keçirilməsi və onlar arasında qarşılıqlı əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsinin zəruriliyi.

İstehsalın təşkilinin kooperativ formasının tətbiqi haqqındakı diskussiyalarda kooperativlərin ölçüləri də kifayət qədər mübahisə obyektı olmaqdadır. Belə ki, müasir şəraitdə kooperasiya münasibətlərinin elmi-nəzəri əsasları ilə bağlı belə bir yanaşma üstünlük təşkil etməkdədir ki, ümumiyyətlə kooperasiya münasibətləri bütün iqtisadi sistemlərdə baş verən dəyişikliklərin başlıca vasitəsi kimi çıxış edir.

Kooperasiya münasibətlərinin formalaşması ilə bağlı müasir yanaşmada başlıca tezis onunla bağlıdır ki, istehsal-texniki göstəricilərin səviyyəsindən asılı olmayaraq, bütün təsərrüfat sferalarında kooperasiya münasibətləri bərabərhüquqlu olurlar. Ümumiyyətlə, iqtisadiyyatda kooperasiya münasibətlərinin özünəməxsus üstünlükləri mövcuddur ki, bu üstünlüklərə də aşağıdakıları şamil etmək olar:

- ❑ kooperasiya istehsal kooperativləri arasında daimi və sıx əməkdaşlıq məsələlərini özündə əks etdirir ki, bu zaman məhsulun satışı, istehsalın maddi-texniki resurslarla təchizatı qısa zaman kəsiyində kooperasiya münasibətlərində önəmli rol oynayır;
- ❑ kooperasiya münasibətləri bu və ya digər məhsula olan sifarişin yerinə yetirilməsində, eləcə də təminat məsələlərinin həllində əhəmiyyət daşıyır;
- ❑ kooperasiya münasibətləri xüsusilə sənaye sahələrində istehsal güclərindən səmərəli istifadə edilməsinə əlverişli şərait yaradır;
- ❑ kooperasiya ixtisaslaşmanın inkişafı baxımından istehsalın təşkilinin ən səmərəli forması olub mütərəqqi texnologiyanın cəlb edilməsində də mühüm rol oynayır.

Kooperasiya iqtisadi münasibətlərin bu və ya digər ərazi təşkilinin səmərəli həyata keçirilməsində də önəmli rol oynayır. Kommunikasiya sistemlərindən səmərəli istifadə edilməsində, eyni zamanda xammal və materiallara qənaət edilməsində mühüm rola malikdir. Kooperasiya münasibətlərinin inkişafının həyata keçirilməsi zamanı bütün zəruri şərtlərin olması vacibdir ki, bu şərtlərə də aşağıdakıları şamil etmək olar:

- ❑ sənaye sektorunda müəssisələr arasında istehsal proqramlarının həyata keçirilməsində və hazır məhsulun buraxılması sahəsində vahid dövlət rəhbərliyinin təkmilləşdirilməsinin zəruriliyi;

- ❑ məhsulun buraxılması ilə bağlı müəssisənin cari və perspektiv planları çərçivəsində müəyyən istehsal proqramlarının işlənilib həyata keçirilməsi və müəssisə və malgöndərənlər arasında istehsalın nisbətən yüksək səviyyəsinin təmin edilməsi ilə bağlı istehsal proqramlarının hazırlanmasının zəruriliyi;
- ❑ istehsal kooperativlərinə aktiv qarşılıqlı yardımların həyata keçirilməsi və onlar arasında qarşılıqlı əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsinin zəruriliyi.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, kooperasiya münasibətlərinin sosial-iqtisadi təzahürü heç də yeni anlayış deyildir. Əslində kooperasiya münasibətləri XX əsrin əvvəllərindən etibarən təsərrüfatçılığın xarici mühit amillərinin doğurduğu təhdidlərə qarşı xırda əmtəə istehsalçılarının müdafiə mexanizminin reallaşdırılması məqsədilə yaranmış bir qurum kimi fəaliyyət göstərmişdir. Xüsusilə kəndli təsərrüfatlarının maddi-texniki bazasının zəif şəkildə olması XX əsrin əvvəllərində kooperasiya münasibətlərinin sosial-iqtisadi təzahür kimi çıxış etməsinə gətirib çıxarmışdır. Belə ki, məhsuldar qüvvələr və istehsal münasibətləri inkişaf etdikcə kooperasiya da özünün məhdud sferasından çıxaraq, daha geniş sosial-iqtisadi kateqoriya kimi çıxış etməyə başlamışdır.

Kooperasiya münasibətlərinin ikinci mühüm tərəfi kooperativlərin tam təsərrüfat subyekti kimi çıxış etməsidir. Daha doğrusu, kooperativlər hal-hazırda mülkiyyət hüququnu reallaşdıran subyekt kimi fəaliyyət göstərirlər. Mülkiyyət münasibətlərinin iqtisadi cəhətdən reallaşdırılmasında bilavasitə təsərrüfat subyekti kimi çıxış edən kooperativlər əsas etibarilə mövcud istehsal münasibətlərinin mühüm tərkib hissəsi kimi fəaliyyət göstərirlər.

Hal-hazırda sosial-iqtisadi proseslərin qloballaşması ilə əlaqədar kooperativ münasibətlərin əhatə dairəsi və prinsiplərində də bəzi birmənalı qarşılanmayan məqamlar da mövcuddur. Bu məqamlara ilk növbədə, kooperativ münasibətlərin daha çox ictimailəşmə prinsipini və yaxud da əkskollektivləşmə və əksmilliləşmə prosesini əhatə etdiyi məqamlar da kifayət qədər birmənalı qarşılanmır. Bundan əlavə, əmlakın bölünməzliyi və ümumi icma xarakteri daşması baxımından kooperativlərin ictimai

təsərrüfat olması ilə bağlı birmənalı qarşılanmayan məqamlar da kifayət qədərdir. Kooperativlərin bazar sahibkarlığına və mənfəətli fəaliyyətə xas olan prinsiplərə əsaslandığı da birmənalı qarşılanmır. İqtisadiyyatın aqrar sektorunda kənd təsərrüfatı kooperativlərinin fermer təsərrüfatları ilə oxşar və fərqli cəhətləri də oxşar şəkildə müəyyənləşdirilməmişdir. Təbii ki, adı çəkilən bu və ya digər məqamlarla bağlı tədqiqatçıların kifayət qədər fərqli yanaşmaları və nöqteyi-nəzərləri mövcuddur. Bu bilavasitə onunla bağlıdır ki, xüsusi təsərrüfat qurumu kimi kooperativ mülkiyyətə əsaslanan kooperativlərin ictimai və ya daha çox kooperativ fəaliyyətdə iştirak edən şəxslərin maraqları arasındakı mənfəət bölgüsü də konkret şəkildə müəyyənləşdirilməmişdir [8, 9, 15].

Tədqiqatlar göstərir ki, xüsusilə keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə siyasi hakimiyyət nəinki kooperativlərin inkişafına kifayət qədər maraqlı və stimullaşdırıcı reaksiya göstərmiş, eyni zamanda bir sıra hallarda kollektiv təsərrüfat fəaliyyətinə qarşı müəyyən təsirlər də mövcud olmuşdur. Təbiidir ki, bütün bunlar kooperativ münasibətlərin inkişafında əlavə çətinliklər də yaratmışdır. İqtisadi böhran vəziyyətinin yarandığı hallarda kooperasiya strukturlarında əmək kollektivlərinin özünüidarəetmə prinsiplərinin üstünlük təşkil etməsi və eyni zamanda kooperativ üzvlərinin fəallığı bir sıra hallarda kooperativ münasibətlərin müəyyən zaman kəsiyində, hətta uzunmüddətli dövrdə daha çox üstünlük təşkil etmələrinə gətirib çıxarmışdır.

Müasir dünyada qloballaşma meyillərinin üstünlük təşkil etdiyi şəraitdə əslində kooperativ münasibətlər ictimai-siyasi və iqtisadi mübarizə dövrünü yaşayır və burada onların qalib gələcəyi təbii ki, cəmiyyətdə kooperasiya tərəfdarlarının, birgə fəaliyyətin üstünlüklərinin geniş şəkildə təzahür etməsinə gətirib çıxaracaqdır. Bütün bunları da qəbul etmək lazımdır ki, mülkiyyətin kooperativ formasının inkişafı üçün obyektiv əsaslar mövcuddur. Təkcə bir faktı qeyd etmək yerinə düşərdi ki, inkişaf etmiş industrial və postindustrial texnologiyalara malik olan ölkələrdə belə maddi-texniki resurslarla bağlı məhdudiyyətlərin olmadığı şəraitdə kooperasiya münasibətləri və onların başlıca təşkilati strukturu kimi fəaliyyət göstərən kooperativlər böhranlı situasiyalarda digər

təsərrüfat strukturları ilə rəqabət aparmaq imkanlarına malik olmuşlar. Qeyd etmək lazımdır ki, kooperativlər və kollektiv müəssisələr digər ictimai və xüsusi mülkiyyətə malik olan strukturlarla müqayisədə özünəməxsus üstün cəhətlərə malikdir. Bu təkcə onunla bağlı deyildir ki, kollektiv sərvətdən fərdi yararlanmaq imkanları kollektiv təsərrüfatlarda daha yüksəkdir. Bu eyni zamanda onunla bağlıdır ki, kooperativ təsərrüfatları digər strukturlarla müqayisədə daha çox xüsusi xarakter daşıyır. Kollektiv müəssisələr digər xarici kontragentləri ilə müqayisədə daha çox xüsusi mülkiyyətçi statusuna və bu statusu saxlamaq imkanına malikdirlər. Kooperativ və kollektiv müəssisələr eyni zamanda konyunkturada baş verən dəyişikliklərə effektiv şəkildə reaksiya göstərmək imkanlarına da malikdirlər. Bundan əlavə, kooperativlər sosial-iqtisadi şəraitdə uyğunlaşmaq imkanlarını özündə saxlayırlar. Bu baxımdan İspaniyada fəaliyyət göstərən Beynəlxalq Mondraqon Kooperativ Qrupunun fəaliyyətini qeyd etmək yerinə düşərdi ki, bu qrup bazarda daha çox yüksək paya malik olmaqla maddi-texniki resursların cəlb edilməsi, maliyyə resurslarının cəlb edilməsi və satış bazarlarının təşkili baxımından irimiqyaslı uğurlar əldə etmişdir [33, 38, 41].

Kooperativ münasibətlərin mövcud dəyişən şəraitə uyğunlaşdırılması istiqamətində elmi tədqiqatlar da yetərinə aparılmamışdır. Bu isə nəticə etibarilə kooperativ münasibətlərin mövcud reallıqlardan uzaqlaşmasına və ümumiyyətlə kooperativ hərəkəti ilə bağlı dünyada ümumiləşən təcrübədən istifadə olunmamasına səbəb olmuşdur. Kooperasiya sahəsində xarici praktikanın kifayət qədər qiymətləndirilməməsi bu sahədə nəzəri praktikanın demək olar ki, aparılmaması və bu sahədə uzunmüddətli fasilələrin yaranması nəticə etibarilə kooperasiyanın təşkilati formalarının inkişafında müəyyən böhranlı situasiyaların yaranmasına gətirib çıxarmışdır ki, bu da nəticə etibarilə kooperasiyanın inkişafında fundamental prinsiplərin arxa plana keçməsinə gətirib çıxarmışdır.

Bazar münasibətlərinin inkişafı və təsərrüfat fəaliyyətində iştirak edən iştirakçılar arasında iqtisadi əlaqələrin kooperasiya və integrasiya əlaqələri əsasında formalaşdırılması problemin daha dərinlən araşdırılmasını tələb edir. Kooperativ

münasibətlər kifayət qədər geniş potensial imkanlara malikdir və həmin potensial imkanlardan iqtisadi böhranın aradan qaldırılması, iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsi, xüsusilə ölkənin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması baxımından səmərəli şəkildə istifadə edilməsi daha məqsədəuyğun olardı.

Təbii ki, keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə kooperativ münasibətlərdən effektiv şəkildə bəhrələnməməsi nəticə etibarilə ölkənin ərzaq təminatında problemlərin yaranmasına və aqrar məhsullar sahəsində idxaldan asılılığın güclənməsinə gətirib çıxarmışdır ki, bu da yerli əmtəə istehsalçılarının maraqlarının qorunmasına mənfi təsir göstərir. Odur ki, bir sıra ölkələrdə kənd təsərrüfatının və bütövlükdə aqrar ərzaq kompleksinin inkişaf etdirilməsi baxımından kooperativ münasibətlərin geniş potensialından istifadə edilməsi daha məqsədəuyğun olardı. Bir sıra ölkələrdə, xüsusilə şəhər ətraflarında kənd təsərrüfatı istiqamətində fəaliyyət göstərən kooperativlər mövcuddur ki, həmin kooperativlər nəticə etibarilə şəhər əhalisinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Həmin təsərrüfat subyektləri daha çox kooperasiya əsasında iri və xırda istehsal strukturları yaradırlar ki, onların da maraqlarının birləşdirilməsi, bütövlükdə əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsində önəm daşıyır. Ümumiyyətlə götürdükdə, kooperativ münasibətlər könüllülük əsasında birgə fəaliyyəti özündə əks etdirdiyindən, bu zaman böhranlı situasiyalarda belə fəaliyyətin iştirakçıları özlərinin birgə əməyi müqabilində böhranlı situasiyaları qarşılamaq iqtidarında olurlar. Təbii ki, bu imkanlardan istifadə əsasında iqtisadi artımın və bütövlükdə davamlı inkişafın təmin edilməsi aspektləri də ön plana çəkilməlidir.

1.2.Kooperativ hərəkətin formalaşması və tarixi inkişaf mərhələləri

Kooperativ təsisat formalı ilk istehlak cəmiyyətlərinin vətəni olaraq İngiltərə fərqlənir. Tarixi mənbələr göstərir ki, 1769-cu ildə İngiltərəyə mənsub Şotlandiyada iki nəfərin iştirakı ilə istehlak cəmiyyəti yaradılmışdı. İki nəfərin təmsil olduğu bu cırdan cəmiyyət əsas etibarilə tərəvəz toxumlarının satışını reallaşdırırdı. Sonradan 1777-ci ildə

ölkədə Qlavbu şəhəri yaxınlığında daha bir istehlak cəmiyyəti yaradılıb formalaşdı ki, bu da əvvəlki istehlak cəmiyyəti ilə müqayisədə kifayət qədər təkmil xarakterli idi. XIX əsrin əvvəllərində burada yaradılan istehlak cəmiyyətlərinin sayı 500-ü ötdü. Lakin bu irəliləyişlərə baxmayaraq, həmin dövrdə kapitalist müəssisələrinin davamlı iqtisadi təzyiqləri nəticəsində yeni inkişaf pilləsinə qədəm qoyan istehlak cəmiyyətlərinin əksər hissəsi öz fəaliyyətini dayandırmaq məcburiyyətində qaldı. Həmin dövrdə bu təsisatların fəaliyyətlərini dayandırmasının digər məxsusi səbəbləri də var idi. Bunların içərisində ilk növbədə, belə təsərrüfatların idarə edilməsinin qeyri-təkmil xarakteri, təsərrüfat təcrübəsinin zəifliyi və bu sferada hüquqi tənzimlənmənin, daha doğrusu normativ-hüquqi bazanın istisnası olmuşdur. Buna baxmayaraq, sonrakı tarixi mərhələdə kooperativ hərəkətin yeni ampuada dirçəlməsi prosesi vüsətləndi. Həmin dövrdə xüsusilə zəhmətkeşlərin öz iqtisadi və siyasi hüquqları uğrunda apardıqları gərgin mübarizə nəticə etibarilə kooperativ hərəkətində yeni irəliləyişlərə təkan verdi və bu sferada ilk hüquqi statuslu təsisatlandırmalar təşəkkül tapdı. Ölkədə Roçdeyl şəhərində 1844-cü ilin oktyabrında 28 sənayeçinin yaratdığı ədalətli Roçdeyl cəmiyyəti adlı istehlak kooperativi təsis edildi. Tarixi baxımdan bu təsisat dünyada ilk kooperativ cəmiyyət nümunəsi kimi ön sırada dayanır. Kooperasiya tarixçiləri də kooperativ təsisatlandırmaları yaranışının ilk olaraq 1844-cü ildə İngiltərədən başladığını əsas götürürlər [22, 33].

Klassik kooperasiya beşiyi Roçdeyl istehlak cəmiyyəti əvvəllər ölkədə mövcud olmuş müvafiq təyinatlı təsisatların fəaliyyət təcrübəsinə istinad edərək yeni özünəməxsus prinsiplər formalaşdırdı və onları özünün hazırladığı nizamnamədə təsbirt edərək möhkəmləndirdi. Bu prinsirlər dünya kooperativ hərəkəti praktikasında və eyniliklə də bu sahədə nəzəri əsasların formalaşmasında mühüm rol oynadı.

Roçdeyl cəmiyyətinin prinsipləri lakonik interpretasiyada konkret olaraq aşağıdakıları ehtiva edir [24]:

- ❑ kooperativ fəaliyyət üçün zəruri olan xüsusi kapitalın kooperativin hər bir üzvünün pay ödənişi formasında formalaşdırması;

- ❑ qoyulan hər bir paya görə müəyyən faizlər də hesablanırdı;
- ❑ mal göndərənlərdən məhsulların alınması və istehlakçılara satışı əsasən nağd formada aparılır və satışında kredit münasibətləri önəmli rol oynamırdı;
- ❑ əmtəələr əsas etibarilə orta bazar qiymətinə reallaşdırılırdı;
- ❑ pərakəndə ticarətdə ancaq yüksək keyfiyyətli məhsullar reallaşdırılırdı;
- ❑ kooperativin mənfəətinin əsas hissəsi kooperativ üzvləri arasında proporsional formada bölüşdürülürdü;
- ❑ mənfəətin müəyyən hissəsi kooperativ üzvlərinin mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsinə istiqamətlənirdi;
- ❑ kooperativin idarə edilməsində hər bir kooperativ üzvü bir səsə iştirak edirdi.

Roçdeyl kooperativlərində istifadə edilən prinsiplər sonradan müəyyən dəyişikliklərlə əksər ölkələrdə yaradılan istehlak kooperativlərinin fəaliyyətində geniş şəkildə tətbiq edilirdi. Bunlara xüsusi vəsaitlərin cəlb edilməsi, təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə görə əldə edilən mənfəətin bölüşdürülməsi, ticarətin təşkili, maddi-texniki təchizatın həyata keçirilməsi və digər yeni oriyentasiyalı prinsiplər də əlavə olundu. Bundan başqa, sonralar kooperativlərin idarə edilməsində demokratiya prinsipləri də ön sıraya keçid aldı.

Ümumiyyətlə, Roçdeyl kooperativlərində istifadə olunan prinsiplər mahiyyət etibarilə kooperativlərin yeni nəslinin formalaşmasına, yeni kooperativ hərəkətinin yaranmasına gətirib çıxartdı ki, bunlar da əsasən istehlak kooperativləri formasında inkişaf tapdı. Tarixin növbəti mərhələlərində bu prinsiplər kooperasiya sferasında normativ-hüquqi bazanın formalaşmasını sürətləndirdi, Avropada və eyni zamanda dünya ölkələrində yaradılan kooperativ təşkilatların fəaliyyətlərində də prioritet təşkil edərək müvafiq təsisatlandırmaların daha da vüsətlənməsinə səbəb oldu. 1852-ci ildə İngiltərədə ilk dəfə olaraq kooperasiya haqqında qanun qəbul edildi. Bunun nəticəsində ölkədə ilk xidmət kooperativləri fəaliyyət göstərməyə başladı, dünyada ilk mənzil kooperasiyasının əsası qoyuldu. Sonradan ölkənin Mançester şəhərində kooperativlərin təşkilati mərkəzi olan kooperativlər ittifaqı da yaradıldı. [24, 33].

Fransada ilk kooperativ cəmiyyət 1848-ci ildə Leon şəhərində fəhlə birlikləri adı altında yaradılmışdı. Həmin kooperativ bilavasitə istehlak cəmiyyəti formasında çıxış edirdi. Fransada istehlakçıların kooperativ hərəkəti 1867-ci ildə qəbul edilmiş kooperasiya haqqında qanunla daha da gücləndi. 1885-ci ildə ölkədə kooperativlər ittifaqı da yaradıldı və sonralar həmin kooperativ ittifaq istehlak cəmiyyətlərinin milli federasiyası adlandırıldı. 1913-cü ildə isə adı çəkilən kooperativlər Fransada topdansatış tədarükçülərinin vahid cəmiyyəti formasında fəaliyyət göstərirdi. Bütün bunlara istinadən, Fransa da müəyyən dərəcədə istehlak kooperativlərinin ilkin vətəni olaraq qəbul edilməlidir [33].

İtaliyanı da kooperativlərin klassik yaranış məkanlarından hesab etmək olar. Burada 1864-cü ildə ilk istehlak kooperativləri fəaliyyət göstərməyə başlamışdı. Bununla belə, bu ölkədə kooperativlər yaranana qədər xüsusi ticarət müəssisələri ilə mübarizə aparmaq məqsədilə belə təsisatlanmaya yaxın olan qarşılıqlı yardım cəmiyyətləri də mövcud olmuşdur. Spesifikliyi ilə fərqlənən İtaliya kooperativlərinə müəyyən məxsusi cəhətlər də xasdır. Belə ki, həmin dövrlərdə fəaliyyət göstərən ölkə kooperativlərində bu və ya digər məhsullar orta bazar qiymətindən aşağı qiymətə kreditlə reallaşdırılırdı. Sonralar ölkədə kooperativ təsisatlandırmalar daha da genişləndirildi və 1886-cı ildə İtaliyada milli kooperativ liqası təşkil edildi. Həmin liqa əvvəllər topdansatış tədarük cəmiyyətləri kimi fəaliyyət göstərirdi [24].

Almaniyada kooperativlərin yaradılması ilk növbədə un, kartof və digər ərzaq məhsullarının əldə edilməsi və tədarükü istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərlə müşayiət olunmuşdu. İlk formal kooperativ kimi 1854-cü ildə Leypsiq şəhərində fəhlə və mədən sənayeçilərinin təsis etdiyi istehlak cəmiyyətlərini göstərmək olar. 1859-cu ildə ölkədə mədən və təsərrüfat cəmiyyətlərinin ittifaqı formalaşdırıldı. İttifaqa ilk növbədə istehlak cəmiyyətləri daxil edildi. Uzun illər keçdikdən sonra həmin istehlak cəmiyyətlərinin bazası əsasında topdantədarükçülər cəmiyyəti yaradıldı. 1869-cu ildə isə ölkədə ilk kredit kooperativləri fəaliyyət göstərməyə başladı. Bundan sonra isə, maddi-texniki təchizat, satış və digər kooperativ formalar genişlənərək inkişaf etdi [23, 34].

XIX əsrin ortalarında Avropanın digər bir ölkəsi Belçikada da istehlak kooperativlərinin təşəkkül tapmışdı. Artıq həmin əsrin 80-ci illərində ölkədə bu hərəkət daha geniş tətbiqini tapdı. Bu illərdə Gent şəhərində kooperativ hərəkətinin ölkə üçün spesifik olan istiqaməti formalaşdırıldı ki, bu da Gent şəhərinin adı ilə bağlı olaraq Gent istiqaməti kimi xarakterizə edildi. Belə ki, Belçikada toxuculuq sənayesinin mərkəzi kimi fəaliyyət göstərən Gent şəhərində irəli istehlak cəmiyyəti təşkil edildi ki, həmin təşkilatın bazasında 1900-cü ildə Belçikada kooperativlər ittifaqı və sonralar isə topdansaş tədarükçülər cəmiyyəti formalaşdırıldı [34].

Ümumiyyətlə götürdükdə, XIX əsrin ortalarından etibarən istehlak kooperativləri bütün Avropa ölkələrinin əksəriyyətində geniş şəkildə yaradılmışdı. Bununla belə, kooperasiya ilə bağlı əldə edilən çoxsaylı materialların təhlilinə əsasən qeyd olunmalıdır ki, mərkəzi Avropanın digər ölkələrində də kooperativ sistemlər təşəkkül tapmış və inkişaf etmişdir. Lakin bir sıra ölkələrdə, xüsusən də Macarıstanda, Çexiyada və Slovakiyada müvafiq kəndli təsərrüfatlarının yayılması təcrübəsi o qədər də uzun müddətli olmamış və burada kooperativ münasibətlərin inkişafı nisbi məhdud xarakter daşmışdır. Rəqabət qabiliyyətli kəndli təsərrüfatlarının, o cümlədən istehlak kooperativlərinin formalaşması Bolqarıstan və Rumıniyada da kifayət qədər çətinliklərlə üzləşmişdir ki, bu da həmin təsisatların inkişafında məhdudiyyətlərə səbəb olmuşdur. XIX əsrin ortalarında Avropa ilə yanaşı digər ölkələrdə də kooperativ hərəkəti vüsətlənmişdir. ABŞ-da ilk istehlak cəmiyyətləri XIX əsrin 40-cı illərinin sonlarında meydana gəlmişdi. Bu zaman kooperativlər əsas etibarilə tədarükçü klublar adı altında formalaşmağa başlamışlar. Həmin dövrdə ABŞ-da ölkə kooperasiyasının inkişafının başlıca mərkəzi kimi kooperativ liqası fəaliyyət göstərirdi [12].

Kooperativlər Çində də özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olmaqla inkişaf etmişlər. Belə ki, Çinin əksər şəhərlərində və kəndlərində kənd təsərrüfatı və sənaye müəssisələrinin bilavasitə əmtəə iqtisadiyyatının inkişaf qanunauyğunluqlarına tabe etdirilməsi baş vermişdir. Çin iqtisadiyyatında bazarın tələblərinə uyğun məhsul istehsalı daha çox geniş yayılmışdır. Nəticə etibarilə belə hal nəinki daxili bazara, eləcə də xarici

bazarın tələbatının ödənilməsinə xidmət etmişdir. Çin təcrübəsi göstərir ki, bazar mexanizmi əhalinin tələbatının ödənilməsi baxımından kifayət qədər təkmil və səmərəli xarakter daşımışdır. Ölkə iqtisadiyyatında xüsusilə ərazi və sahə xüsusiyyətləri özünəməxsus səciyyə daşıyır. Belə ki, şəhər iqtisadiyyatında daha çox dövlət müəssisələri hakim mövqe tutur. Kənd təsərrüfatında isə bazarın tələbatına uyğun olaraq özəl sektor daha sürətlə inkişaf etmişdir. Ümumilikdə götürdükdə, Çində sənaye ilə müqayisədə kənd təsərrüfatı daha çox bazar münasibətlərinin tələblərinə uyğunlaşdırılmışdır. Daha doğrusu, Çinin şəhərlərində üstün olaraq dövlət müəssisələrinin fəaliyyət göstərdiyini görmək olar. Çinin kənd təsərrüfatında bazar münasibətlərinin üstünlük təşkil etməsinin nəticəsidir ki, mahiyyət etibarilə kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları tam iqtisadi müstəqillik əldə etmiş və istehsal etdiyi məhsulları sərbəst şəkildə reallaşdırırlar [12, 17].

Müasir şəraitdə Çin iqtisadiyyatında kooperativ prinsiplərə əsaslanan daha çox qarışıq iqtisadiyyat formalaşmağa başlamışdır. Qarışıq iqtisadiyyat strategiyası özünü daha çox ərzaq kompleksində göstərir. Çin aqrar ərzaq kompleksi daha çox kooperativ prinsiplərə əsaslanan qarışıq iqtisadiyyat formasında inkişaf edir və nəticə etibarilə daxili bazarın tələbatının ödənilməsində yerli istehsalın xüsusi çəkisi yüksəkdir. Bu baxımdan qeyd etmək lazımdır ki, Çində ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi xüsusi mənbələr hesabına ödənilir. Ümumiyyətlə, Çinin kənd təsərrüfatının təşkilati hüququ baxımından yanaşdıqda kəndlilərin öz vəsaitləri hesabına yaratdıqları kooperativ birliklər daha çox üstünlük təşkil edir ki, kooperativ birliklər də bütövlükdə daxili bazarın tələbatının ödənilməsində əhəmiyyətli rol oynayır [12, 17].

Kooperativ təsisatlandırmaların təşəkkülü və inkişafı sferasında Rusiyanın da məxsusi yeri vardır. Vurğulandığı kimi, bu ölkə həm də kooperasiya sistemində nəzəri və elmi ümümləşdirmələrin önündə addımlamış və indi də özünün bu sahədəki elmi-empirik bazası ilə irəliləməkdədir. Tarixi məlumatlar göstərir ki, burada XIX əsrdə öncə əmək artelləri kimi yaranan istehsal kooperativləri Çar Rusiyasının iqtisadi həyatında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Bu ölkədə Azərbaycanın da daxil olduğu SSRİ dövlətinin təşəkkülü vaxtında kooperativ hərəkəti yeni oyanış mərhələsinə keçid etmişdir. Ölkədə həyata keçirilən «Yeni İqtisadi Siyasət» strategiyası aqrar, ticari, mənzil və sair bu kimi kooperativ təsisatların inkişafına təkan vermişdir. Bunların içərisində ötən əsrin 60-cı illərinə qədər istehsal təyinatlı mədən kooperativlərini də misal göstərmək olar. Bu məkanda kooperativ təsisatlar istehsal təyinatlılığı kontekstində kənd təsərrufatı və ya balıqçılıq arteli olan kolxoz və sırf kooperasiya oriyentasiyalı təsərrufatlar - koopxozlara ayrılmaqla fəaliyyət göstərmişlər. Kolxozlar kənd təsərrufatı və ya balıqçılıq məhsulunun istehsalı, emalı, satışı və qanunvericiliklə gədağan olunmamış insanların digər birgə fəaliyyətinin könüllülük əsasında birləşməsinə ehtiva etmişdirsə, koopxozlar təsisçiləri və uzvləri yalnız kəndli və ya şəxsi yardımçı təsərrufatları əhatə edən vətəndaşlar birliyinə əsaslanmışdır [14, 27, 32].

Sovetlər İttifaqında kooperativ hərəkət qeyd olunduğu kimi, məşhur yenidənqurma mərhələsində növbəti inkişaf mərhələsinə keçmişdir. Bir sıra çevik iqtisadi fəal insanlar təşəbbüslərini genişləndirərək, hətta mədən kooperasiyasının belə dirçəldilməsinə nail olmuşlar. Bütün bu hadisələrin normativ-hüquqi reqlamentasiyasını 1988-ci ildə qəbul edilmiş «Kooperasiya qanunu» təmin etmişdi [37]. Bu fəaliyyət strukturunun genişlənməsi qeyri-dövlət sektorunun yaranışına istiqamətlənirdi. Sənaye, tikinti, ictimai iaşə, məişət-kommunal sferasında və iqtisadiyyatın digər sektorlarında təsisatlanan bu kooperativlər əslində mahiyyətcə şəxsi sahibkarlıq xarakteri daşıyaraq bazar iqtisadiyyatına keçidin indikatorlarını əks etdirirdilər. Eyni istehsal funksiyalarını yerinə yetirərək bir sıra istiqamətlərdə dövlət sektorundan da çox üstünlük qazanan bu fəaliyyət əhalinin müəyyən hissəsi tərəfindən neqativ qarşılanmaqda idi. Neqativliyin mühüm amili rolunu həmin kooperativlərin kooperasiya prinsiplərini dolğun əks etdirməməsi ifadə edirdi və bu təzahür şəxsi biznesin ictimai qavranılmasına məhdudiyyətlər gətirirdi. Buna baxmayaraq, sayı 300 mini aşaraq yeni dövriyyə yığan bu kooperativ hərəkəti böyük bir məkanda kooperasiyanın inkişafının yeni təşəkkül məqamı kimi qiymətləndirilməlidir.

1.3. Kooperativ fəaliyyətin əsas prinsipləri

Kooperativ fəaliyyət məxsusi struktur və məzmunu ilə yanaşı, özünün xarakterik prinsiplərini də əks etdirir. Bu prinsiplər digər təsisatlardan fərqli və eyni olan cəhətləri ilə səciyyəvidir. Bu təsisatın başlıca prinsipini üzvlərin qarşılıqlı məsuliyyəti, resursların paritet bölgüsü əsasında birgə fəaliyyətin həyata keçirilməsi ilə yeni rifahlar yaradaraq iqtisadi müstəqilliyin qorunub saxlanması təşkil edir. Bu şəbəkədə digər bir mühüm prinsip olaraq özünüidarəetmə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ön sırada yer alır. Kooperativin təsisçisi daxili münasibətləri özü tənzimləyir və onların daxili qanunvericilik aktlarını özləri müəyyənləşdirir və bütövlükdə kooperativ sektorun fəaliyyətinin kənar təsirlərdən müdafiəsinə yönəldilmiş fəaliyyətin motivlərini müəyyənləşdirir. Bütün kooperativlərdə payçılar kooperativin strukturunu sərbəst şəkildə müəyyənləşdirir və onun idarəetmə orqanlarının səlahiyyətlərini müəyyən edir. Təbii ki, kooperativin idarə edilməsində ümumi yığıncaq idarəetmə orqanı müşahidə şurası mühüm səlahiyyətlərə malikdir [33, 34].

Burada bir cəhəti xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır ki, kooperativ üzvlərinin kooperativin idarə olunmasında iştirakı onun kooperativdə rolundan və qoyduğu paydan asılı olmayaraq bərabərhüquqlu şəkildə həyata keçirilir. Daha doğrusu, kooperativin idarə edilməsinin prinsipi aşağıdakı formulada təzahür edir:

$$1 \text{ iştirakçı} = 1 \text{ səs}$$

Kooperativlərin fəaliyyətində digər mühüm prinsiplərdən biri də qarşılıqlı məsuliyyətin mühüm rol oynamasıdır. Qarşılıqlı məsuliyyət nəticə etibarilə təsərrüfat həyatının təşkilinin başlıca forması kimi etibarlılığın yüksəldilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Kooperativin fəaliyyətində qarşılıqlı fəaliyyət prinsipi qeyri-məhdud xarakter daşıyır və kooperativin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsində önəmli rol oynayır. Qarşılıqlı məsuliyyət prinsipi kooperativ üzvlərinin hər birinin fərdi məsuliyyətini azaltmır. Bu prinsipdən çıxış edərək kooperasiya üzvləri maddi-texniki resurslarla təchizatda, eyni zamanda məhsulun satışı ilə bağlı yaranan problemlərdə fəal şəkildə iştirak edirlər [27].

Kooperativlərin fəaliyyətdə bərabərlik statusu da çox ciddi prinsiplərindən sayılır. Hər bir payçı ilə kooperativ arasında qarşılıqlı əlaqələr mövcuddur. Bir tərəfdən kooperativ təsisçisi ilə payçılar arasında münasibətlərdə şəffaflığın təmin edilməsində, digər tərəfdən isə istehlakçılarla məhsulun istifadəçiləri arasında münasibətlərdə əhəmiyyətli rola malikdir. Bu da son nəticədə kooperativ üzvlərinin və ümumilikdə kooperativlərin fəaliyyətinin ikili təbiətini özündə əks etdirir.

Kooperativ fəaliyyətin önəmli prinsiplərindən biri də könüllülüyn olmasıdır. Könüllülük prinsipi onunla şərtlənir ki, kooperativin hər bir üzvü istədiyi zamanda kooperativi tərk etmək və kooperativə daxil olmaq hüququna malikdir. Kooperativin hər bir üzvü kooperativin əmlakının artırılması baxımından pay qoymaq vəzifəsini özündə daşıyır. Üzvlərin qoyduqları paylara və yaxud əmlaklarına görə özünəməxsus hüquqlara malikdir ki, bu hüquqlara ilk növbədə gəlir əldə edilməsi və bu və ya digər fəaliyyətin həyata keçirilməsi ilə bağlı kvotalar hüququndan istifadə etmələri şamil edilir.

Kooperativ fəaliyyətdə açıqlıq və şəffaflıq da prinsipial mahiyyət daşıyır. Hər bir fiziki şəxs qanunvericilik aktlarına və kooperasiya nizamnaməsinə müvafiq olaraq kooperativ təşkilat təsis etmək imkanına malikdir. Təsisçi hüququnda cəmiyyətin müxtəlif sosial qruplarının nümayəndələri, o cümlədən fiziki və hüquqi şəxslər ola bilər. Onlar adətən lokal və regional oriyentasiyalı fəaliyyəti özündə əks etdirirlər. Bundan əlavə, kooperativlərin fəaliyyəti hər hansı coğrafi ərazi kəsiyi ilə məhdudlaşmır. Kooperativin istehlakçı qrupu kifayət qədər məhdud xarakter daşmır.

Kooperativlərin fəaliyyətinin tənzimlənməsi Azərbaycan Respublikasında da kooperasiya haqqında müvafiq qanunla həyata keçirilir. Kooperasiya haqqında qanunda göstərilir ki, kooperativin fəaliyyəti ilə əlaqədar əmək müqaviləsi üzrə işləri həyata keçirən muzzdlu işçilərin sayı yerli idarəetmə orqanlarının razılığı ilə müəyyən edilir və bu zaman kooperativ fəaliyyətinin növü və onun ictimai istehlakdakı rolu da ön plana çəkilir. Təbii ki, qanunun adı çəkilən müddəası aşağıdakı prinsiplər baxımından o qədər də əhəmiyyətli realizə olunmur [12, 13, 37]. Belə ki, yerli idarəetmə orqanları ayrı-ayrı kooperativ fəaliyyəti növləri üzrə elmi əsaslandırılmış metodikaya malik olurlar, bu

isə nəticə etibarilə subyektivliyin yaranmasına gətirib çıxarır. Bundan əlavə, kooperativlər qanunda nəzərdə tutulmuş bu müddəanı pozduqları halda qanunda bu müddəanın pozulmasına görə xüsusi sanksiyalar nəzərdə tutulmamışdır. Yerli idarəetmə orqanları qanunun pozulmasına görə bu və ya digər kooperativin fəaliyyət hüququnu dayandırmaq imkanlarına malik deyillər. Qeyd olunmalıdır ki, kooperativlərdə də əmək münasibətləri Azərbaycan Respublikasının Əmək qanunvericiliyi ilə tənzimlənir. Kooperativin, şəxsi əməyini tətbiq etməklə onun fəaliyyətində iştirak edən üzvləri ilə əmək münasibətləri Azərbaycan Respublikasının əmək qanunvericiliyi, Mülki Məcəllə və kooperativin nizamnaməsi ilə tənzimlənir. Bununla belə, respublikada aqrar sektorda kənd təsərrüfatı kooperativlərinin yaradılmasının və fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini də tənzimləyən qanunvericilik aktları vardır. Bu istiqamət «Kredit ittifaqları haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən edilir. Bu qanuna görə, kredit ittifaqı mənafe ümumiliyi əsasında könüllü birləşən fiziki şəxslərin və ya kiçik sahibkarlıq subyekti olan hüquqi şəxslərin sərbəst pul vəsaitlərini cəmləşdirmək yolu ilə özlərinin qarşılıqlı kreditləşdirilməsi üçün yaratdıqları bank olmayan kredit təşkilatıdır [37].

Kooperasiya fəaliyyətində iştirak edən tərəflər eyni zamanda kooperasiya fəaliyyətində iştirak edən tərəflərin birgə maraqlarının qorunmasında da əhəmiyyətli rol oynayırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, əməyin və istehsalın təşkilinin kollektiv forması kimi çıxış edən kooperasiya münasibətləri digər təsərrüfat subyektlərindən özünəməxsus xarakterik prinsiplərinə görə fərqlənir ki, bunlara da kooperativin fəaliyyətində üzvlərin əmək fəaliyyəti formasında iştirakını, eyni zamanda təsərrüfat fəaliyyətinin demokratik xarakter daşmasını və idarəetmə fəaliyyətində üzvlərin bərabər şəkildə, yəni bir üzv, bir səs prinsipi ilə iştirakı ilə fərqləndiyini göstərmək olar. Bundan əlavə, kooperativlərdə idarəetmə fəaliyyəti kifayət qədər şəffaf xarakter daşıyır və bu zaman kooperativ fəaliyyətin təsisçisi bütövlükdə sosial-iqtisadi münasibətlərə tam mənası ilə şəffaf şəkildə nəzarət edə bilir [12].

Beləliklə, qarşılıqlı iqtisadiyyat şəraitində kooperativlər eyni zamanda kütləvi şəkildə demokratik idarəetmə prinsiplərinə malik olan təşkilat kimi səciyyələnməklə

yanaşı, həm də xüsusi sektorun formalaşması istiqamətində kommersiya strukturu kimi də fəaliyyət göstərirdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda kooperativlərin davamlı olaraq səhmdar cəmiyyətlərinə və digər xüsusi müəssisələrə çevrilməsi ilə bağlı proseslər müşahidə olunmaqdadır.

Kooperativ müəssisələr əsasən özünəməxsus xarakterik cəhətləri ilə xüsusi firmalardan fərqlənir ki, bu xarakterik cəhətlərə də, ilk növbədə kooperativ və kollektiv müəssisənin ayrı-ayrı fiziki şəxslər qrupundan ibarət olmasını göstərmək olar. Əsasən həmin fiziki şəxslər qrupu kooperativin fəaliyyətində bu və ya digər funksiyalar, mülkiyyətçi və işçi funksiyalarını yerinə yetirirlər. Bundan əlavə, mülkiyyətçilərin özünəməxsus səlahiyyətləri, daha doğrusu, sərəncam vermə, istifadə və mənimsəmə hüquqları təbii ki, bərabər əsaslarla birgə prinsiplər əsasında formalaşır. Bərabərlik hüququ mülkiyyət münasibətləri, eyni zamanda istehsal vasitələrinə münasibətdə və kollektiv təsərrüfatda gəlirlərin bölüşdürülməsində ön plana çəkilir.

Cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər siyasi və sosial-iqtisadi münasibətlərin yenidən qurulmasını özündə əks etdirir. Sosial-iqtisadi münasibətlərin yenidən qurulması isə təsərrüfatçılığın yeni forma və metodlarının axtarılması ilə bağlı fəaliyyətin aktivləşdirilməsi ilə xarakterizə olunur. Təbiidir ki, təsərrüfatçılığın yeni və mütərəqqi formalarının, dünya praktikasında məlum olmayan yeni təkmil qurumların yaradılması ilə yanaşı, eyni zamanda əvvəllər mövcud olmuş təsərrüfatçılıq formaları da inkişaf edir [4, 11]. Təsərrüfatçılığın təşəkkülü aspektində geniş yayılmış formalardan biri də bizim tədqiqat obyektini olan kooperasiya münasibətləridir. Lakin bununla belə, kooperasiya münasibətlərinin formalaşması və inkişafı baxımından müəyyən çətinliklər və ziddiyyətlər də mövcuddur ki, bu da nəticə etibarilə iqtisadi inkişafın xarakterinə və səviyyəsinə öz təsirini göstərir. Bu amillərə əsas etibarilə kooperativ fəaliyyətin tənzimlənməsi ilə əlaqədar qəbul edilən qanunvericilik aktlarında müəyyən çatışmazlıqların olmasını, eyni zamanda xüsusiyyətçilik psixologiyası baxımından təsərrüfatçılığın kooperativ formalarının bu və ya digər şəkildə qəbul edilməməsi ilə bağlı ideyaların mövcudluğu və s. göstərmək olar. Məhz adı çəkilən neqativ təzahürlər

bütövlükdə kooperasiyaların inkişafı ilə bağlı özünü müəyyən aspektdə təzahür etdirmişdir. Bu isə xüsusilə transformasiya yönümlü dəyişikliklərin ilkin mərhələsində iqtisadiyyatda yaranan total qıtlıq, bazarlarda məhsulların çatışmazlığı aspektindən özünü göstərmişdir. Transformasiya prosesinin ilkin dövrlərində kooperasiya münasibətlərinin təşkilati formaları daha çox kölgəli iqtisadiyyatın formalaşmasında önəmli rol oynamışdır ki, bu da cəmiyyətin maraqlarında kəskin deformasiyaların yaranmasına gətirib çıxarmışdır [26, 28].

İqtisadiyyatda kooperasiyanın şərtlərinə bir qayda olaraq, ictimai əmək bölgüsü şamil edilir. Bu isə əsas etibarilə xüsusi fəaliyyət vasitəsilə inkişaf edir və konkret təsərrüfat vahidləri formasında təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsini özündə əks etdirir. Kooperasiya istehsal aspektində nəticə etibarilə istehsalın xüsusiləşməsinə, daha doğrusu, ixtisaslaşmasına gətirib çıxarır. Təhlil göstərir ki, ictimai əmək bölgüsünün dərinləşdiyi şəraitdə istehsalçılar arasında əmək-dəyər əlaqələri formalaşır ki, bu da nəticə etibarilə zaman keçdikcə elmi-texniki tərəqqinin ən yeni nailiyyətlərinin tətbiqinə əsaslanır.

Kooperasiyalar istehsal proseslərinin bütün sferalarında vahid istehsal ritmlərinin yaradılması ilə səciyyələnir. Ümumiyyətlə, istehsal prosesində kooperasiya iqtisadi inkişaf səviyyələrində sahələrin differensiaslaşmasına gətirib çıxarır. İstehsal potensialının bütün elementlərindən müəyyən zaman kəsiyində səmərəli istifadə edilməsinə əlverişli şərait yaradır [12].

Materialların təhlili göstərir ki, kooperativ hərəkət bu dövrlərdə daha çox Şərqi Avropa ölkələrində və keçmiş ittifaqın Rusiya, Ukrayna və Belarus respublikalarında geniş vüsət almışdır. Bu ölkələrdə kooperativlərin fəaliyyətindən əldə olunan gəlir artımları bir sıra amillərin təsiri ilə baş vermişdir. Burada əsasən transformasiya proseslərinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar dövlət müəssisələrinin kooperativ sektora konversiyası rol oynamışdır. Məhsulun satış qiymətlərinin liberallaşdırılması və azad bazar qiymətlərinə keçid bu sektorda da məhsulun satış qiymətlərinin yüksəlməsinə gətirmişdir [3, 7].

Müasir zamanda beynəlxalq kooperativ sektorunda baş verən inkişaf meyillərini bütövlükdə iqtisadiyyatın struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilməsi ilə bağlamaq olar. Hal-hazırda kooperativlər daha çox istehsal-texniki təyinatlı məhsulların buraxılışına istiqamət alır. Bundan əlavə, xidmət sferasında fəaliyyət göstərən kooperativlərin fəaliyyətindəki azalma meyilləri əsas etibarilə xüsusi resursların çatışmazlığı əldə edilən xammal və materialların qiymətinin yüksək olması ilə sıx bağlıdır.

Hazırda beynəlxalq kooperativ məhsulun strukturunda əvvəlki kimi məhsul istehsalı və xidmətlərin göstərilməsi sferası daha çox üstünlük təşkil etməkdədir. Bazar münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar baş verən struktur dəyişiklikləri kooperasiya münasibətlərinin fəaliyyətinə də ciddi təsir göstərir. Nəticədə kooperativ sektoru daha çox sosial-mədəni xidmət sferasına istiqamət alır. Bu istiqamətlilik baxımından kooperativləri aşağıdakı üç kateqoriya üzrə fərqləndirmək mümkündür:

1. İri kooperativlər. Bu kooperativlər istehsal və tikinti sektorunu özündə əks etdirməklə sənaye əsaslı istehsalın inkişafı sferasında geniş inkişaf istiqamətinə malik olurlar.
2. Üzvlərinin sayı 20 nəfərədək əmək qabiliyyətli əhalini təşkil edən xırda kooperativlər. Bir qayda olaraq, bu kooperativlər ticarət, ictimai-iaşə sektorunda, o cümlədən məişət və sosial-mədəni xidmətlər sferasında fəaliyyət göstərir və nisbətən zəif oriyentasiyalı olurlar.
3. Əsas etibarilə intellektual xidmət sferasını özündə əks etdirən kooperativlər. Belə kooperativlər əsasən vasitəçilik funksiyalarını özündə əks etdirir və müvafiq fəaliyyətlərlə məşğul olurlar. Onları bəzən elə xidmət kooperativləri də adlandırırlar. Bu kooperativlər bir qayda olaraq, xüsusi əmlaka malik olmur və əsas etibarilə işgüzar fəallığı ilə seçilirlər.

Göründüyü kimi, təsərrüfatçılığın kooperativ forması üstün olaraq statusun əldə edilməsi və maliyyə əməliyyatlarının həyata keçirilməsi məqsədi ilə yaradılır və yuxarıda adı çəkilən kooperativ sistemlər isə bazar tələbləri baxımından daha çox əhəmiyyət nümayiş etdirirlər.

Beləliklə, iqtisadiyyatın kooperativ sektorunun struktur təhlili belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, kooperativlər universal formaya malik olmaqla, iqtisadiyyatın bu və ya digər sahələrində bərabərhüquqlu çıxış etmək imkanlarına malikdir. Bununla belə, kooperativlərin iqtisadiyyatın bu və ya digər sektorunda bərabərhüquqlu təsərrüfat subyekti kimi çıxış etməsi ilə bağlı fikirlərə baxmayaraq, bütövlükdə götürdükdə onlar müasir şəraitdə istehsalın tipik forması kimi xarakterizə edilirlər.

Mikroiqtisadi prosesdə fəaliyyət göstərən kollektivlər bir qayda olaraq, azsaylı işçi qüvvəsi hesabına çox da böyük olmayan məhsul və xidmətlərin reallaşdırılmasını həyata keçirirlər. Yüksək həcmdə istehsal vasitələrinə malik olan kooperativ sektor əsasən istehlak bazarının konyunkturunda baş verən dəyişikliklərə daha çevik reaksiya göstərmək iqtidarında olurlar. Bu isə bilavasitə onunla bağlıdır ki, kooperativ sektor adətən xalq istehlak mallarına olan tələbatın ödənilməsində əhəmiyyətli rol oynayır və tələbatın dəyişməsinə çevik reaksiya göstərir.

Kooperasiya münasibətlərinin təşəkkülünün ilkin mərhələsində kooperativlərə bir qayda olaraq, əlavə iş yerləri kimi baxılır və eyni zamanda, müvəqqəti sərbəstləşmiş əmək resursları bu sahədə fəaliyyət göstərirdi. Bundan əlavə, kooperasiya həm də ictimai istehsal sferasında məşğul olan əhəlinin iş qüvvəsindən intensiv istifadə edilməsi ilə də xarakterizə olunur. Adətən kooperativ sektorda təkcə ixtisaslı işçilərə deyil, eyni zamanda intensiv ağır əməklə məşğul olan işçilərə daha çox ehtiyac duyulur. Bir sıra regionlarda dövlət müəssisələrində öz fəaliyyətini dayandırmış ixtisaslı mütəxəssislər kooperativ sektora can atır və orada muzzdlu əməklə məşğul olurlar. Araşdırmalar göstərir ki, kooperativlər iqtisadiyyatın əl əməyi yüksək olan və fondla silahlanma aşağı səviyyədə olan sahələrində daha çox inkişaf edirlər. Bu sahələrə isə, ilk növbədə, qeyri-sənaye sektoru şamil edilir. Sənaye sektorunda isə kooperativlər əsasən yüngül və yeyinti sənayesində və köməkçi istehsal sahələrində yaradılır və inkişaf etdirilir. Bütün bunların əsasında qeyd etmək olar ki, dövlət və kooperativ sektor arasında bu və ya digər funksiya bölgüsü mövcuddur. Belə ki, əsas etibarilə sənaye sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələrdə əmək məhsuldarlığının səviyyəsi kooperativlərdəki

məhsuldarlıqdan yüksəkdir. Buradan belə bir situasiya da yarana bilər ki, işçilərin əmək məhsuldarlığının səviyyəsi yüksək olan sferalardan axını baş verir. Daha doğrusu, əl əməyinin xüsusi çəkisinin aşağı və fondla silahlanmanın isə yüksək olduğu sahələrdən işçi qüvvəsinin axını baş verir ki, onlar daha çox əmək məhsuldarlığı aşağı, lakin əl əməyinin xüsusi çəkisi yüksək və fondla silahlanma aşağı olan sahələrə üz tuturlar. Təbii ki, bu zaman burada əmək haqqı səviyyəsi də önəmli rol oynayır. Bunlar isə bir sıra hallarda iqtisadiyyatda sahələrarası disbalansın yaranmasına səbəb olur. Eyni zamanda, kooperativ sektorda inkişafın səviyyəsi yüksəldikcə, işçi qüvvəsinin bu sahəyə axını baş verir ki, bu da nəticə etibarilə əmək məhsuldarlığının aşağı olmasına baxmayaraq, bu sahələrdə əhalinin aktivlik səviyyəsinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır [5, 16, 18].

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, iqtisadiyyatın dövlət və kooperativ sektorları arasında rəqabət bu sektorlar arasında qarşılıqlı münasibətlər baxımından əhəmiyyətli xarakter daşımır. Bu onunla bağlıdır ki, kooperativlər adətən yeni iş yerlərinin yaradılması baxımından o qədər də aktiv deyillər. Burada əsasən icarə münasibətləri inkişaf edir və mövcud işçi qüvvəsindən istifadənin digər variantları önəmli rol oynayır. Bundan əlavə, kooperativ sektorun daxilindəki əmək münasibətlərində əsasən maddi işçi qüvvəsindən istifadə ilə bağlı əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi halları üstünlük təşkil edir. Ümumiyyətlə isə, kooperativlər xırda istehsalın və əməyin təşkilinin mühüm forması olmaqla, iri sənaye istehsalı şəraitində əməli istehsal fəaliyyətindən fərqlənilir. Təbii ki, bu zaman işçi qüvvəsinin ixtisaslaşması və istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi önəmli rol oynayır. Kooperativlər bir qayda olaraq, seriyalı istehsal sektorlarında davamlı tələbatın ödənilməsinə yönəlmişdir.

II.FƏSİL

QLOBALLAŞMA ŞƏRAITINDƏ BEYNƏLXALQ KOOPERATIV HƏRƏKATIN INKIŞAF MEYİLLƏRİ

2.1.Beynəlxalq münasibətlər sistemində kooperativ hərəkətinin yeri və rolu

Beynəlxalq münasibətlər çərçivəsində də kooperasiya münasibətlərində iqtisadi amil xüsusi önəm daşıyır. Bu amilin önəmi əslində kooperativ mülkiyyətə əsaslanan istehsal münasibətləri şəraitində meydana çıxır. Buradan görünür ki, kooperasiya üçün xarakterik cəhətlərdən ən önəmlisi mülkiyyətin tam mənası ilə xüsusi xarakter daşımamasıdır. Əslində həmin sektor üçün mülkiyyət bütövlükdə kooperasiya üzvlərinin payçılığı əsasında formalaşır. Məsələyə bu baxımdan yanaşdıqda, kooperasiya anlayışının bütövlükdə kooperativ münasibətlərin bütün sferalarını özündə əhatə etdiyi görünür [6, 12, 31].

Kooperasiyanın təşkilində əsas məqsəd bilavasitə əhaliyə xidmət göstərmək, istehlak malları bazarının mal təhcizatını stabilləşdirmək, məhsuldar və yaradıcı marağı artırmaq, tələblə təklif arasında tarazlığı təmin etmək və ümumilikdə iqtisadiyyata daha çox sosial istiqamət vermək vəzifələrindən irəli gəlir. Lakin, bununla belə, ötən dövrlərdə olduğu kimi, indi də kooperasiyanın əsl mahiyyətinə, onun inkişaf perspektivliyinə mübahisəli yanaşmalar qalmaqdadır.

Kooperasiyanı cəmiyyətin iqtisadi həyatında «ikinci növ» hesab edənlər yenə də onu ölkələrin iqtisadi inkişafında arxa plana çəkməyə səy göstərirlər. Buna baxmayaraq, müasir dünyanın bir sıra ölkələrində insanlar kooperasiyaya həm özlərinin, həm də, ailələrinin problemlərinin müstəqil həll etmək vasitəsi və aləti kimi yanaşır, icmalar isə ona riskləri daha az, aparıcı və məhsuldar bir qurum kimi böyük etimad göstərirlər. Bu ondan irəli gəlir ki, dərinləşən qloballaşma prosesi kooperasiyanın ənənəvi paradigmasını köklü dəyişikliklərə uğradır. İnformasiya texnologiyaları sahəsində baş verən inqilablar isə onu lokal əlaqələr çərçivəsindən çıxaraq regional və global münasibətlər sferasına gətirib çıxarmışdır. Belə ki, əvvəllər yalnız yerli səviyyədə

fəaliyyət göstərən kooperasiya indi dünyanın istənilən nöqtəsi ilə, həm də çox çevikliklə əlaqələr yaratmaq imkanı əldə etmişdir [33].

Müasir qloballaşma şəraitində kooperasiyanın inkişaf problemləri və onun integrasiya gücünün optimallaşdırılması bir sıra əlamətləri ilə xarakterikdir. Gerçəklik belədir ki, qloballaşma prosesləri iqtisadiyyatda böhranlı hadisələrlə də müşayiət edilir. Lakin işini düzgün qurmağa nail olmuş kooperasiya digərlərinə nisbətə özünün status özəlliyinə əsaslanaraq daha az zərərlərə məruz qalır. Bu həm də onunla əlaqələndirilir ki, kooperasiya təsisatı formasında iqtisadi münasibətlər payçı kapitalına əsaslanır və onlar fəaliyyətlərində spekulasiya xarakterli heç bir işlərə cəlb edilmirlər.

Qloballaşma eyni zamanda, korrupsiyanın artması ilə də müşayiət edilir. Bir qayda olaraq, həmin ölkələrin iqtisadiyyatında korrupsiyadan bazarlarda rəqabət üstünlüyünü ələ almaq, proteksionizmi möhkəmləndirmək və həmçinin, siyasi sistemə nüfuz etmək məqsədi üçün də istifadə olunur. Şübhəsiz ki, korrupsiya kooperasiya təsisatlarının da normal fəaliyyətinə mane olur və bu sahədə ciddi mənəvi və maddi itkilər yaradır. Obyektiv reallıq isə belədir ki, kooperasiya təsisatları bazarda yalnız aşkarlıq və şəffaflıq şəraitində normal fəaliyyət göstərə bilər. Bu baxımdan kooperasiya təsisatlarının ümumi idarəetmə və demokratiyaya bağlılıq strukturu bu təsisatlarda korrupsiyanın çiçəklənməsinə siper çəkir. Digər tərəfdən məlumdur ki, insanların arzu və ya istəklərindən asılı olmadan inkişaf etmiş dövlətlər və iri transmilli korporasiyalar tərəfindən dünyanın bölüşdürülməsi prosesi gedir. Kooperasiya təsisatları isə, öz növbəsində buna daha çox müqavimət göstərmək iqtidarına malikdirlər. Ona görə ki, bu prosesdə kooperasiya heç də bütünlükdə bazarı deyil, yalnız öz payçılarının tələbatlarını ödəmək yönündə fəaliyyət göstərir. Bu reallıq isə ona dəlalət edir ki, indi yaşadığımız ümumdünya maliyyə böhranı şəraitində də daha çox davamlılıq kooperasiya təsisatları sferasında baş verir. Əslində, bu böhranın tamamlanmayan qısa statistikası da qlobal böhranın kooperasiya zonasında daha az təsirli olduğunu göstərir. Belə bir iqtisadi təməl və şərtlilik də öz növbəsində kooperasiyanı türk dünyası ölkələrinin integrasiyasının dərinləşməsində yeni mühüm istiqamətlərdən birinə çevirir.

Kooperasiya haqqında da geniş reallıqlar belədir ki, o insanı istehsal, xidmət, ticarət, ictimai iasə və digər bu kimi sahələrin gerçək sahibkarı etməklə, onun yaradıcılıq imkanlarını aşkara çıxarır. Təsadüfi deyildir ki, məhz kooperasiya əsaslı dərəcədə ölkədə sosial-iqtisadi inkişafa təkan verərək bir sıra neqativ halların qarşısını almağa şərait yaradır, əhalinin ərzağa, xalq istehlakı mallarına, müxtəlif xidmətlərə olan tələbatının ödənilməsinin ən vacib amilinə çevrilir.

Kooperasiya özünün fəaliyyət mexanizmi olan kooperativ hərəkət vasitəsi ilə ölkənin iqtisadiyyatının müxtəlif sferalarını bir-biri ilə əlaqələndirir. Bazar iqtisadiyyatına uyğun gələn yeni iqtisadi təfəkkürün formalaşmasında da mühüm mənbələrdən birini məhz təsərrüfatçılığın kooperativ forması təmin edir. Bununla belə, real bazar ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, kooperasiya təsisatları müasir qloballaşma və regionlaşma şəraitində öz fəaliyyətlərini nəqliyyat, sığorta, səhiyyə və sosial xidmətlər sahəsində daha geniş həyata keçirməlidirlər.

İnkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində yerli hakimiyyət strukturları bu və ya digər xidmət göstərilməsi üçün kooperasiya təsisatları ilə xüsusi kontraktlar bağlayırlar və onların fəaliyyəti stimullaşdırılır. Elə bütün bu əsaslandırılmalara görə də, kooperasiyanın türk dünyası ölkələrində həm lokal və həm də regional sferada genişliklə tətbiqi zərurətə çevrilir və integrasiya prosesinin xarakterik xüsusiyyətlərindən irəli gələrək onun türk dünyası ölkələrində də yeni mahiyyət və məzmununda təsisatlandırılması, fəaliyyətlərinin genişləndirilməsi mühüm iqtisadi əməkdaşlıq amili hesab edilir. Belə təsisatlandırmaların integrasiya məkanının ucqarlarında yaradılması daha məqsəduyğundur.

Kooperativ hərəkətinin tədqiqatları göstərir ki, əhalinin kasıb təbəqələri yaşayan ərazilərdə yerli ehtiyaclara hesablanmış çoxprofilli kooperasiya təsisatlarının yaranışı daha effektivlidir. Bir cəhət xüsusilə qeyd olunmalıdır ki, çoxməqsədli kooperasiya təsisatlarının yaranması prosesi TMK-ları qane etmir. Onlar hər vəcdlə bu prosesə mane olmağa çalışır, özünün manevrliyi, geniş məhsul assortimenti ilə üstünlüyü saxlamağa cəhd edirlər.

Beynəlxalq münasibətlər sistemində kooperativ hərəkətdə mülkiyyət münasibətləri önəm daşıyır. Kooperativ mülkiyyət əsas etibarilə kooperativ üzvlərinin, yəni ayrı-ayrı vətəndaşların əmlakı və gəlirləri əsasında formalaşır. Bu sahədə fəaliyyət göstərən qanunvericilik aktları vasitəsilə tənzimlənir, eyni zamanda kooperativlər öz fəaliyyətlərinin genişləndirilməsi istiqamətində və geniş təkrar istehsalın həyata keçirilməsi baxımından icarə formasında vəsaitlər cəlb etmək imkanlarına malikdir. Bütövlükdə götürdükdə, kooperativ mülkiyyətin özünəməxsus tarixi aspektləri mövcuddur ki, bu aspektlərə ilk növbədə, xırda mülkiyyəti şamil etmək olar. Xırda mülkiyyət əsasında kooperativlər formalaşır və sonralar tarixi baxımdan kooperativlər geniş kooperativ fabriklərə çevrilir və onlar bu və ya digər müəssisələri icarəyə götürməklə hətta əldə etmək imkanına da malik olurlar [12].

Kooperativ mülkiyyətin Kooperativ mülkiyyətin əsas subyektlərinə ilk növbədə, xüsusi olaraq təşkilatlanmış kollektiv, digər tərəfdən isə ayrı-ayrı fərdlər və kooperativ üzvləri daxildir. Kooperativlərin mülkiyyətinə kooperativ üzvlərinin payları və səhmləri şamil edilir ki, bu da mahiyyət etibarilə xüsusi mülkiyyəti özündə əks etdirir. Kooperativlərin real kapitallarına isə istehsal vasitələri, ödəmə vasitələri, əmlak və s. şamil edilir ki, bu da bütövlükdə kollektiv mülkiyyətin obyektini təşkil edir. Ümumiyyətlə, iqtisadi praktikada daha çox kollektiv mülkiyyətə əsaslanan müəssisə kimi xarakterizə olunan kooperativlər bu mülkiyyətin idarəedilməsi və qorunmasında da birgə fəaliyyəti həyata keçirirlər. Kooperativ mülkiyyətin qorunmasının hüquqi təminatının əsas istiqamətlərinə isə aşağıdakılar şamil edilir [34]:

- ❑ kooperativlərin dövlət müəssisələri ilə bərabər hüquqlu fəaliyyəti üçün real şəraitin yaradılması;
- ❑ kooperativlərin maddi-texniki bazası, maliyyə və kredit münasibətlərinin formalaşdırılması, onların iqtisadi cəhətdən müstəqil və təsərrüfat hesablı fəaliyyət göstərməsinə əlverişli şəraitin yaradılması;
- ❑ dövlət kooperativ orqanlarının qeyri-qanuni fəaliyyəti nəticəsində kooperativlərə dəymiş maddi ziyanın ödənilməsinin təminatlı mexanizminin yaradılması;

- ❑ kooperativ sektora vergiqoymanın elmi əsaslandırılmış sisteminin formalaşdırılması;
- ❑ kooperativlərin qeyri-qanuni fəaliyyətdən əldə etdikləri gəlir kanallarının bağlanması.

Bütün maneələrə və çətinliklərə baxmayaraq, kooperasiya təsisatları öz sferasını genişləndirir və onların əhəmiyyəti artmaqda davam edir. Bələ ki, qlobal dünyanın müasir inkişaf mərhələsində kooperasiya təsisatları müxtəlif səhiyyə xidmətləri göstərmək, mənzil şəraitini yaxşılaşdırmaq, əhalinin təhsil almasına, maariflənməsinə şərait yaratmaq və s. vasitələrlə insan kapitalının inkişafında genişliklə iştiraka cəlb olunurlar. Burada yaradılan əmtəə, göstərilən xidmətlər az resurs tutumluğu ilə fərqlənir. Əsas isə odur ki, kooperasiya təsisatlarında əldə edilən mənfəət özünün missiyasına uyğun olaraq, ilk növbədə üzvlərin tələblərinin ödənilməsinə sərf olunur [12].

Yeni geosiyasi vəziyyətdən bəhrələnərək ilk müvəffəqiyyətli addımlarını atmış türk dünyası ölkələrində də lazımi resurs potensialının mövcudluğuna əsaslanaraq, onun bir daha geniş dövrüyyəyə cəlb edilməsində kooperasiyanın imkanlarından genişliklə istifadə edilməlidir. Bunun üçün isə ilk növbədə, dövlət strategiyasında əsas prinsiplər kimi, kooperasiya ideologiyasının təşviqat gücünün artırılması və bu istiqamətə geniş institusional islahatların aparılması daha zəruri hesab edilir. Bununla yanaşı, türk dünyası dövlətləri arasında integrasiyanın dərinləşməsində kooperasiyanın əhəmiyyətindən dolğun istifadə istiqamətləri müəyyənləşdirilməli və təyin edilməlidir.

Nəzərə alsaq ki kooperasiyanın əsas məzmununu demokratizm, bərabərlik, həmrəylik, əsaslı əməkdaşlıq təşkil edir, onda bu təsisatın transmilli gücü və iqtisadi inkişafa təsir effekti daha aydınlıqla görünür. Müasir dünya iqtisadiyyatının inkişafında kooperativ hərəkətinin rolu və əhəmiyyəti artmaqdadır. Əsas məqsədi bilavasitə əhaliyə xidmət göstərərək istehlak malları bazarındakı təhcizəti stabilləşdirmək, iqtisadiyyata daha çox sosial istiqamət vermək, məhsuldar və yaradıcı marağı artırmaq missiyasını daşıyan kooperativ hərəkətinin Azərbaycanda da inkişaf etdirilməsi zəruri sosial-iqtisadi tələbə çevrilməkdədir. İndi ölkədə fəaliyyət göstərən kooperativlərin geniş

diversifikasiyasına nail olmağın daha əlverişli məqamı yetişmişdir. Bu əlverişlilik ilk öncə respublikamızda sosial-iqtisadi dirçəlişin yeni mərhələyə qədəm qoyması ilə əhəmiyyətini daha da artırmaqdadır. Belə diversifikasiyanın təminatında isə ölkədə istehsal kooperativlərinin miqyaslı formalaşmasına, xüsusən də onların aqrar sektorda genişlənməsinə və təsərrüfatçılığın bu sahəsində fəaliyyət göstərən insanlara dövlət qayğısının artırılmasına diqqət yüksəldilməlidir.

Burada mühüm prioritetlər sırasında institusional dərinləşmə, müvafiq sferada normativ-hüquqi bazanın genişləndirilməsi, sahəvi davamlı inkişafın təminatında uzunmüddətli dövlət programlarının işlənilib hazırlanması daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bununla yanaşı, yeni kooperasiya dalğasının tənzimlənməsi, onun daha uğurlu məcraya yönəldilməsi bu istiqamətdə yeni təhlili işləmələrin və elmi əsaslandırmaların aparılmasını şərtləndirir.

Mövcud tarixi reallıqlar, formalaşmış universal təcrübə zəminində sferadakı çoxsaylı materialların tədqiqi göstərir ki, problemin uğurlu həlli üçün kooperasiyanın keçdiyi inkişaf yolunu müasir reallıqlar fonunda bir daha təhlili, onun tərəqqisinə təminat verən amillərin aşkara çıxarılması və başlıca olaraq da perspektivlərin əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilərək təyin edilməsi elmi aktual bir məsələdir. Özünün növ və forma müxtəlifliyindən asılı olmayaraq kooperativlər eyni xarakterli sosial yaranışlara bağlıdırlar və bu əsasda da vahid anlayışa əldə edirlər.

Kooperativlərin identikliyi haqqında bu ideya 1995-cı ildə İngiltərənin Mançester şəhərində «Beynəlxalq Kooperativ Alyansı»nin 100 illiyinə həsr edilmiş konqresin bəyanatında bir daha dəqiq əksini tapmışdır.

Bəyanatda deyilir ki, istənilən kooperativ insanların avtonom ittifaqı kimi, özlərinin ictimai-iqtisadi, sosial və mədəni tələblərini müəssisənin demokratik idarəetməsi zəminində, üzvlərin müştərək sahibkarlığı əsasında könüllü birləşməsini səciyyələndirir. Bununla belə, bu sayaq assosiasiyalar yalnız ayrı-ayrı insanları deyil, fərdi üzvlərin malik olduqları eyni haqları ifadə edən hüquqi şəxs qruplarının birləşməsi kimi də anlaşılır. Belə anlam kooperativləri digər hüquqi şəxslər kütləsindən ayıraraq fərqli

sosial-iqtisadi oriyentirləri təcəssüm etdirir. Bu bəyanatda həm də vurğulanır ki, əsas məqsədi öz uzvlərinin ehtiyaclarının ödənilməsini təmin edən kooperativlərin məqsədində ilk sosial əhəmiyyətli kapital deyil, böyük mənada insanın özüdür.

Beynəlxalq kooperativ hərəkatı nəzəriyyəsində kooperativlər sosial iqtisadiyyatın struktur elementi kimi xarakterizə olunurlar. Onlar özlərinin baza əraziləri ilə sıx əlaqə təşkil edir və areallarında sosial-iqtisadi effektləri təmin edirlər. Əsas məqsədlərində mənfəət yaratma dayanmadığı üçün, xaricə kapital ixracına o qədər də maraq göstərmirlər. Lakin bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə ixrac təşəbbüsləri və onların reallaşmasını dövlət özü təmin edir. Kooperativlər fəaliyyətlərində yerli xammaldan və istehsal resurslarından, ərazinin kadr potensialından istifadəyə daha çox köklənmişlər. Onlar, yalnız öz tələblərini deyil, həm də fəaliyyət göstərdikləri ərazidə əhalinin çeşidli tələblərini də ödəyirlər. Bu sferada iqtisadi əhəmiyyəti daha da genişlənən istehsal kooperativlərinin funksionallığı artmaqdadır. Hazırda burada müntəzəmləşən struktur və status dəyişiklikləri yeni səmərəliliklərlə müşayiət olunmaqdadır. Hətta bir sıra ölkələrdə istehsal kooperativləri uğurlu və davamlı inkişafı təmin edərək özlərinin səhmlərini belə buraxmışlar.

2.2.Dünya kooperativləri birlikləri və Beynəlxalq Kooperativlər Alyansı

Müasir dünyada kooperativlərin sayı artmağa doğru meyl edir. Ayırı-ayrı ölkələrdə yaradılan kooperativlər bir hərəkat olaraq özlərinin beynəlxalq təsisatlarını yaradırlar. Dünyada baş vermiş kooperasiya hərəkatının uğurlu yayılması statistik rəqəmlər də əsaslandırılır: dünya üzrə kooperativlərdə 1 milyard insan məşğuldur, maliyyə-kredit kooperativləri 857 milyon nəfərə xidmət edir ki, bu da dünya əhalisinin 13%-nə bərabərdir. Kooperativlərin yaratdığı iş yerlərinin sayı 100 milyonu ötmüşdür və bu sferda dünya aqrar məhsulunun 50%-i istehsal olunmaqdadır. Dünyanın 300 ən iri kooperativin ticarət dövriyyəsi 1,6 ABŞ dolları təşkil edir ki, bu da Kanada kimi inkişaf etmiş ölkənin ÜDM-dən yüksəkdir. Dünyanın şərab istehsalının 40-45%-ni kooperativlər təmin edirlər. Təchizat kooperasiyası kanalları vasitəsilə işə fermer

təsərrüfatı mallarının 20%-i, o cümlədən istehsal vasitələrinin 27%-i realizə edilir. Avropanın bir neçə ölkəsində kənd təsərrüfatı istehsalı məhz kooperativlərin səyasında daxili tələbatı ödəyə bilir. Danemarkada, Finlandiyada, Hiderlandda, Fransada və İsveçdə kooperativ sektoru qida sənayesində istehsal olunmuş məhsulun 40%-lik payına sahibdir. Fransada isə taxıl məhsullarının emalında kooperativlərin payı 70%, süd məhsulları istehsalında 47%, şərab istehsalında 50%, yem istehsalında 35%, tərəvəz konservləri istehsalında 30% təşkil edir. ABŞ-da satış kooperasiyası vasitəsi ilə kənd təsərrüfatı məhsullarının 30%-i, o cümlədən südün 77%, taxıl və paxlalı bitkilərin 38%-i reallaşdırılır. Yaponiyada müvafiq göstəricilər daha yüksəkdir. Təkcə bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, bu ölkədə bütün kənd təsərrüfatı məhsullarının 55%-i istehlak malları bazarına kooperativlər vasitəsilə, o cümlədən düyünün 64%-i, tərəvəzin isə 90%-i daxil olur [10, 39, 42]

Kooperativ münasibətlərin beynəlxalq sferasında Beynəlxalq Kooperativ Alyansı mühüm rol oynayır. Beynəlxalq Kooperativ Alyansı, BKA - (*ingiliscə* - International Co-operative Alliance - İCA) - əsasən istehlak, kredit və kənd təsərrüfatı yönümlü milli və regional ittifaqları, kooperativ federasiyaları birləşdirən, kooperativ hərəkəti bütün dünyada təmsil edən qeyri-hökumət təşkilatıdır. BKA 1895-ci ildə Londonda təsis edilmişdir. Bu təşkilat 700 milyondan çox insanın maraqlarından çıxış edir. 2010-cu ilin sonuna alyansa 92 ölkədən 248 kooperativ federasiya və təşkilat daxil olmuşdur. BKA-nın nizamnamə üzrə əsas məqsədləri: bütün ölkələrdə kooperasiyanın inkişafına kömək etmək, kooperativ hərəkətin metod və prinsiplərinin təşviqi, maraqların təqdimatı və müdafiəsi, qarşılıqlı əlaqələrin yaradılması və inkişafı, müxtəlif ölkələrin kooperativləri arasında əməkdaşlıq, uzunmüddətli sülh və təhlükəsizliyinin bərqərar olunması. BKA-nın rəhbər orqanları: konqres - bir neçə ildən bir çağrılır, Mərkəzi Komitə - hər il çağrılır, İcraiyyə Komitəsi - BKA-nın prezidenti, 2 vitse-prezident və 13 üzvdən ibarət. Cari işləri direktor və Katiblik rəhbərlik edir. BKA «Beynəlxalq kooperativ günü» bayramının müəllifidir və BMT-də məsləhətçi statusuna malikdir [29, 30, 41].

BKA aşağıdakı prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərən təşkilatdır [12]:

Şəkil 2.1

Beynəlxalq Kooperativlər Alyansının prinsipləri

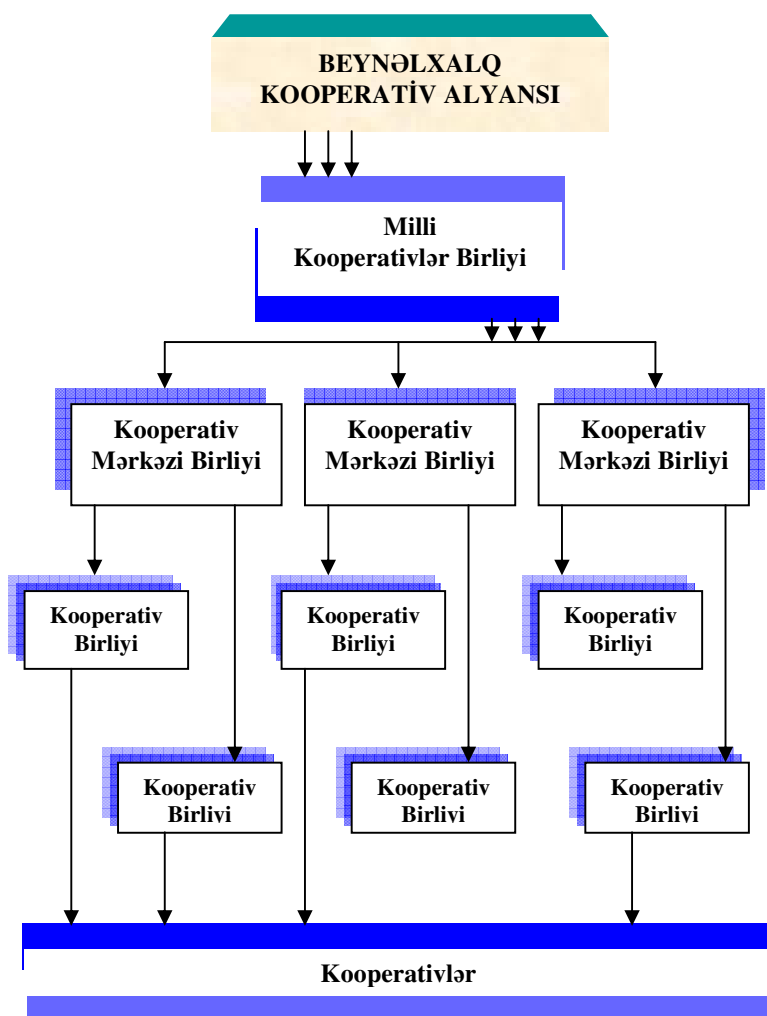
<i>Könüllülük və üzvlüyün açıq olması</i>	Kooperativ ona daxil olmağı arzu edən və kooperativin nizamnaməsinə tabe olan bütün şəxslər üçün açıqdır
<i>Demokratik nəzarət</i>	Kooperativin fəaliyyətinə onun üzvləri tərəfindən nəzarət edilir. Onlar kooperativin siyasətinin formalaşmasında fəal iştirak edirlər. Kooperativ üzvlərindən hər birinin payının həcmindən asılı olmayaraq ona bir səs verilir (<i>bir nəfər - bir səs</i>)
<i>Kooperativ üzvlərinin kooperativin fəaliyyətində iqtisadi iştirakı</i>	Kooperativin üzvləri pay fonduna sərmayə qoyurlar. Onlar mənfəəti kooperativin inkişafına, kooperativ üzvlərinin kooperativin işinə verdikləri töhfəyə mütənasib olaraq həvəsləndirilməsinə sərf edirlər
<i>Muxtariyyət və müstəqillik</i>	Kooperativlər hər bir məsələdə yalnız özlərinə güvənən avtonom təşkilatlardır
<i>Təhsil, təlim və informasiya</i>	Kooperativlər öz üzvlərinin təhsil almalarına imkan verir
<i>Kooperativlərin əməkdaşlığı</i>	Kooperativlər öz üzvlərinin mənafeələrinə səmərəli xidmət edir, yerli və regional ittifaqlar çərçivəsində birgə fəaliyyət göstərərək kooperativ hərəkətini gücləndirirlər
<i>Cəmiyyətə qayğı</i>	Kooperativlərin fəaliyyəti cəmiyyətin sabit inkişafına nail olmağa yönəlmişdir, çünki kooperativlərin vəzifəsi öz üzvlərinin tələbatını təmin etməkdən ibarətdir

Təqdim oluna şəkildən göründüyü kimi, Beynəlxalq Kooperativlər Alyansının prinsipləri kooperasiyanın ümumi prinsiplərindən qaynaqlanır. Onun əsas missiyasını isə kooperativlərin fəaliyyəti cəmiyyətin sabit inkişafına nail olmağa yönəlmişdir.

Qeyd olunmalıdır ki, kooperativlər birlik qurma işiqamətində xüsusi təşkilatlandırma formasına malikdirlər. Bu uzlaşma BKA sistemində formalaşmış və aşağıdakı kimi əksini tapmışdır [12, 41]:

Sxem 2.1

Kooperativlərin təşkilatlanma modeli

BKA-nın təşkilat modelinə nəzər yetirdikdə görürük ki, bu model iyerarxik sistemə əsaslanır. Məhz belə əsasda ayrı-ayrı kooperativ birliklər integrasiyada təsisatlanır və inkişaf edirlər.

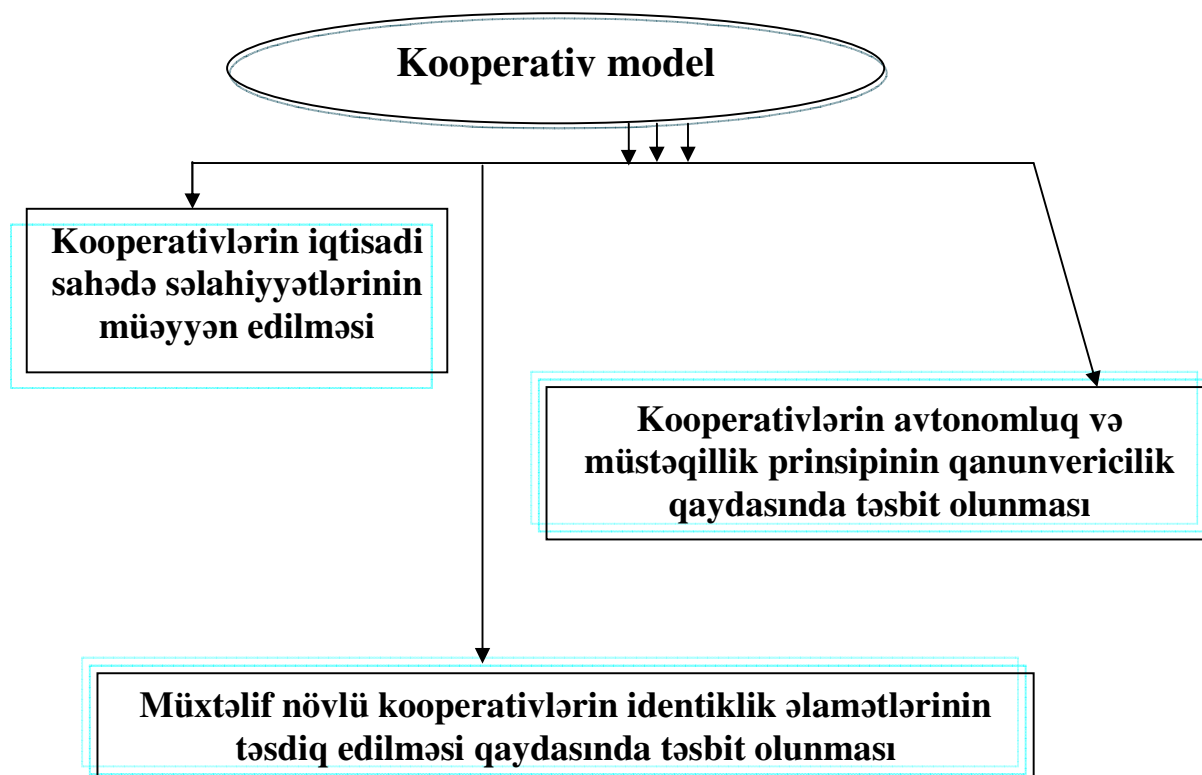
Alyansın prezidenti P.Qrinin sözlərinə görə, hazırda kooperativlər bütün dünya üzrə bir milyarda yaxın əhalinin mülkiyyətindədir. İqtisadiyyatın heç bir sahəsi əhatəliliyinə görə bu sektorla müqayisə edilə bilməz. BMT 2012-ci ili Beynəlxalq kooperativlər ili elan etmək haqqında qərar qəbul etmişdir. Bu, kooperasiyanın mövqeyini gücləndirməyə və ona əlavə diqqəti cəlb etməyə imkan verir.

BKA-nın məlumatına görə, kooperativlər dünya miqyasında 100 milyon işçi yerini təmin edir.

BKA-da kooperativlər haqqında məxsusi model qanunu hazırlanmışdır. Həmin model aşağıda sxematik quruluşda verilmişdir [41].

Sxem 2.2

BKA-nın kooperativlər haqqında model qanunu

Modeldən göründüyü kimi, burada kooperativlərə böyük imkanlar yaradılır. Kooperativlərin iqtisadi sahədə səlahiyyətlərinin müəyyən edilməsi, kooperativlərin avtonomluq və müstəqillik prinsipinin qanunvericilik qaydasında təsbit olunması, müxtəlif növlü kooperativlərin identiklik əlamətlərinin təsdiq edilməsi qaydasında təsbit olunması kimi təyinatlar bu qəbildədir.

Müasir mərhələdə kooperativ hərəkət daha da təkmilləşərək yeni forma və məzmununda inkişafını tapır. İndi dünyada kooperativlərin özünəməxsus növ müxtəlifliklərindən biri kimi icarə kooperativləri təşəkkül taparaq inkişaf edir. Hazırda icarə kooperativləri daha çox İtaliyada və Rumuniyada geniş yayılmışdır. Onların inkişaf etdirilməsi kəndlilərin təşəbbüskarlıq fəaliyyətlərinin aktivləşdirilməsi və eyni zamanda onların səylərinin birləşdirilməsi hesabına məhsul istehsalının artırılmasına yönəlmişdir. Böyük Britaniyada isə ölkənin ərzaq bazarında önəmli rol oynayan kəndli kooperativləri daha sürətlə inkişaf edir [12, 34].

Kooperativ sektor İspaniyada, Braziliyada və Çində daha geniş şəkildə inkişaf etməkdədir. O müasir məqamda Qərbi Avropa ölkələrində üstünlük qazanmasa da, özünün ənənəvi amplusunu təkmilləşdirir, təsir imkanlarını genişləndirir. Elmi-texniki tərəqqini, innovasiyaları əks etdirən kooperasiya təsisatları və eyniliklə biznes inkubatorları formalı kooperativlər də bu sferada yeni inkişaf mərhələsini formalaşdırırlar. Hazırda İspaniyada Mandraqon Qrupu adı altında 172 istehlak, istehsal və digər təyinatlı kooperativi birləşdirən «Mandraqon qrupu» fəaliyyət göstərir ki, həmin kooperativin də ümumi fəaliyyət dövriyyəsi 2 milyon ABŞ dollarına yaxındır. «Mandraqon qrupu» əsas etibarilə daxili bazara məişət texnikası, kompüterlər, sənaye avadanlıqları və digər məmulatlar çıxarır ki, bu da nəticə etibarilə İspaniyanın iqtisadiyyatında önəmli rol oynayır [12, 41].

Müasir zamanda kooperativ sistemlə bağlı yaşanan çətinliklər də az deyildir. Belə ki, özəl sektorla müqayisədə hal-hazırda kollektiv müəssisələr və kooperativlər bütövlükdə inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatında o qədər də yüksək xüsusi çəki əldə edə bilməmişlər. Maddi və maliyyə resurslarının çatışmazlığı bir sıra hallarda

kooperativlərin fondsuz fəaliyyət göstərməsinə gətirib çıxarır. Müasir şəraitdə kooperativlər kreditorların maraqlarının təmin edilməsi ilə bağlı zəruri sığorta və ehtiyat fondları formalaşdırırlar. Sığorta və ehtiyat fondları nəticə etibarilə kooperativlərin üzləşdikləri arzuolunmaz problemlərin, yəni kreditlərin qaytarılması ilə bağlı yaranan problemlərin qarşısının alınması məqsədilə istifadə edilir.

Bütün bunlar isə son nəticədə qarşılıqlı yardım, demokratiya, ümumi yığıncaqda qərar qəbul etmə bir insan bir səs təminatlı - bərabərlik, sosial məsuliyyət və digər bu kimi prinsip və dəyərləri özündə birləşdirən kooperativ hərəkatının keçdiyi tarixi inkişaf prosesində daim öz məramına sələf çıxmaqla labüd struktur təbəddülatlarına uğrayır və özünün sistem və formasını təkmilləşdirərək müvəffəqiyyətlə irəliləyir.

2.3. Qloballaşma şəraitində kooperativ təsərrüfatçılığın inkişaf xüsusiyyətləri

Qloballaşma problemi müasir dövrün filosofları, politoloq, sosioloq, iqtisadçılar və hətta coğrafiyaçılar tərəfindən geniş müzakirə olunan ən aktual problemlərindən biridir. Belə ki, bu istiqamətdə filosoflar yeni təzahürün sistemləşən elmi mahiyyətindən, politoloqlar soyuq müharibə təhlükəsinin sovuşması, dövlətlərin suverenliyinin azalması və onların bir-birindən qarşılıqlı asılılığının güclənməsindən, sosioloqlar insanların, xüsusən şəhər və kənd əhalisinin həyat səviyyələrinin yaxınlaşmasından, coğrafiyaçılar isə nəhəng, müasir meqapolis assosiasiyalarının yaranması zəruriliyindən bəhs edirlər. Lakin bununla belə, çox geniş aspektliyinə baxmayaraq birmənalı şəkildə qloballaşmaya tam mahiyyət və məzmununda, onun bütün incəliklərini özündə əks etdirə biləcək universal bir tərif vermək o qədər də asan deyildir. Daha çox görünən və dərk edilən isə budur ki, qloballaşma prosesi geniş miqyasda həyatımızın iqtisadi sahəsinə daxil olmaqla müvafiq integrasiya proseslərini daim dərinləşdirməkdədir. Elə bu baxımdan da, bəziləri qloballaşmanı iqtisadi qeyri-bərabərliyin tam möhkəmlənməsi, region və ölkələrin nəhəng dövlətlər tərəfindən istismar olunması prosesi və s. hesab edirlər. Digər baxışlarda isə qloballaşmaya ən yüksək inkişaf etmiş dövlətin - ABŞ-ın dünya hegemonluğunun qanunauyğun prosesi kimi yanaşılır. Üçüncü bir qrup isə hesab edir ki,

qloballaşma bəzi inkişaf etmiş dövlətlərin az inkişaf etmiş və ya inkişaf etməkdə olan ölkələrin milli maraqlarını üstələməsi və son nəticədə sivilizasiyalı ölkələr cəmiyyəti yaratmaq vasitəsidir. Bəzən bu proses maliyyənin beynəlmiləlləşməsi, milli iqtisadiyyatların qarşılıqlı şəkildə bir-birinə çulğalaşması, TMK-ların dünya iqtisadiyyatında rolunun artması, milli mənsubiyyətdən asılı olmadan müəssisə və firmaların bilavasitə rəqabətinin artması və bu kimi silsiləvi arqumentlərlə də əsaslandırılır [3, 12].

Son nəticədə qloballaşma - ümumbəşəri dəyərlərin bütün dünya tərəfindən qəbul olunmasına istinad edərək, iqtisadi və sosial effektin yüksəldilməsi, insan hüquqlarının legitimləşməsi, beynəlxalq ticarətin genişlənməsi, informasiya texnologiyalarının sürətli yayımı kimi çoxsaylı və hududları bilinməyən hadisə və prosesləri birləşdirir. Ayrı-ayrı seqmentlərin artım meyli içərisində kooperasiyanın da beynəlmiləlləşməsi dövriyyəsinin artması prosesi getməkdədir. Bu irəliləyişlər isə qloballaşma şəraitində beynəlxalq kooperasiya qarşısında daha böyük perspektivlər açır. Həmin perspektivlərin kökündə isə kooperativ təsisatların insanların gündəlik həyatında rastlaşdıqları çoxsaylı problemlərin çözülməsinə çevik rol oynaması və həllinə şərait yaratması üçün imkanların çox geniş olması dayanır [6, 38].

Müasir dövrdə insanlar beynəlxalq kooperasiyaya həm özlərinin, həm də, ailələrinin problemlərinin müstəqil həll etmək vasitəsi, aləti kimi yanaşırlar. Yerli icmalar da öz növbəsində kooperasiyanı aparıcı, lider rolunu oynayan bir qurum hesab edərək, ona böyük etimad göstərirlər. Dərinləşən qloballaşma prosesi isə kooperasiyanın ənənəvi paradigmasını köklü dəyişikliklərə uğradır. İnformasiya texnologiyaları sahəsində baş verən inqilablar kooperativ sistemi lokal əlaqələr çərçivəsindən çıxaraq regional, geniş çərçivədə isə global münasibətlərə çevrilməsinə gətirib çıxarmışdır. Belə ki, əvvəllər yalnız yerli səviyyədə fəaliyyət göstərən kooperativ təsisatlı müəssisələr də Yer kürəsinin istənilən nöqtəsi ilə, həm də, çox çevikliklə fəaliyyət göstərmək imkanı əldə etmişlər. Qloballaşan dünya təhsil sistemi də bu gün kooperasiyanın inkişafında yeni perspektiv imkanların açılmasını genişləndirməkdədir. Müasir tələbələr və gənclər

cəmiyyətin digər üzvlərinə nisbətən xarici dillərə və müasir informasiya texnologiyalarına dərinlən yiyələndikləri üçün daha sərbəst yerdəyişmə, başqa ölkədə təhsilini davam etdirmək imkanına malik olduqlarından, kooperasiyanın dünya təcrübəsini öyrənmək və təcrübi bilgilərə yiyələnmək fürsəti əldə etmişlər. Şübhəsiz hesab olunur ki, kooperasiyanın yeni beynəlmilləşmə mərhələsinin perspektivlərini, onun gələcək inkişafını məhz qloballaşan təhsil sistemindən faydalanan indiki gənc nəslin nümayəndələri təmin edəcəklər.

Məlumdur ki, iqtisadi quruluşlar və ideologiyalar arasında mənafə toqquşmalarının balanslaşdırılmış qlobal təsir sferaları «Soyuq müharibə» dövründə siyasi sabillik mənafelər balansı üzərində qurulurdu. Bütün bunlar isə rəqabətdə olan iqtisadi sistemlər, ideyalar, hərbi potensial və s. arasında balans və balanslaşdırılmış qlobal təsir dairəsi kontekstində baş verirdi. Müasir dünya isə artıq yeni qlobal reallıqların tarazlığının tapılmasını tələb edir. Lakin köhnəliyin qalıqlarının aradan qaldırılması heç də asan başa gəlmir və ağrısız ötürşür. Çünki, bu proses mövcud olan bir çox sahələrin ənənəvi fəaliyyət növlərinin ləğv olmasına və silinib getməsinə səbəb olur. Dünya ticarət strukturlarının qarantına və texnoloji imkanlarına arxalanan qlobal iqtisadi qüvvələr, artıq kapitalın azad hərəkətinin üstünlüklərindən bəhrələnmə bilirlər. Regionlarda mövcud olan iqtisadi çətinliklərin həlmi dövlətin qarşısında yeni-yeni xüsusi problemlər yaranır, onlarda bu çətinliklərin kompensasiyası üçün narahatlıq hissi oyadır [12, 33]. Beləliklə, dövlətin, ayrı-ayrı məmurların arzu və istəklərindən asılı olmadan uzun illər vərdiş edilmiş ənənəvi həyat ukladı, bəzi ictimai dəyərlər və sair aradan qalxır, onların əvəzinə yeniləri yaranır. Eyni zamanda iqtisadiyyat, ticarət siyasət, təhsil, mədəniyyət və konkret iş sahəsində dünyada daralma prosesi gedir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, qlobal dünyanın geriye yolu yoxdur.

Beynəlxalq aləm, çoxsaylı beynəlxalq qurumlar artıq yeni tarazlıq nöqtəsi axtarışındadır. Buna görə də dünya təsərrüfatının çevik strukturları olan kooperasiya və kooperatorlar da qloballaşmanın tələblərinə daha çevik uyğunlaşmaya məcburdurlar. Digər tərəfdən də, belə münasibət qloballaşan dünyamızda yalnız kooperativlərin yerli

icmalarda yeni sosial-iqtisadi münasibətlərinin formalaşması və bərpasında oynayacağı rola əsaslanır.

Müasir dövr kooperasiyanın canlanması üçün daim artmaqda olan yeni real imkanlar və geniş perspektivlər açmaqdadır. Yerli liderlik və kooperativ innovasiyasına meyillilik hisslərinin bərpa edilməsi bu gün, həmişə olduğundan daha vacibdir. Çünki, qloballaşan dünyada kooperativlər bu və ya digər regiondan olan yerli icmalar və yerli insanlar ilə global bazar arasında körpü rolunu oynamalıdır.

Bəs kooperativlərin sabahı necə olmalıdır? Təəssüf ki, bu suala birmənalı cavab vermək çətindir. Çünki hər bir ölkənin, regionun kooperativlərinin özünəməxsus fərqli xüsusiyyətləri vardır. Digər tərəfdən onların hər biri fərqli inkişaf istiqamətlərinə malikdir. Bu xüsusiyyətlər və istiqamətlər isə onların qarşısında öz imkanlarına uyğun müxtəlif vəzifələr qoyur. Bu baxımdan da perspektivliyi şübhə doğurmayan kooperativlərin sabahı məsələsi çoxaspektli komponentləri birləşdirir. Lakin bütün bunlarla yanaşı biz, qloballaşan dünyada iqtisadiyyatın təkamüllü inkişafını da nəzərdən qaçıra bilmərik. Qlobal iqtisadiyyatın inkişafının hərəkətini müəyyənləşdirən siyasi dəyişikliklər də hökmən diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Bununla belə, asan və ya çətinliyindən asılı olmayaraq yerli ehtiyaclara olan tələbat daim araşdırılmalı və öyrənilməlidir.

Hər bir konkret ölkə və ya region üçün bu ehtiyaclar global və lokal baxımından düzgün müəyyənləşdirilməlidir. Əgər uzun illər ərzində kooperasiyaya dünyanın tələbatının ödəyicisi kimi baxılırdısa, müasir kooperasiyaya nəinki təkcə bu günün, hətta gələcəyin artmaqda olan ehtiyaclarının təklifedicisi və ödəyicisi kimi baxılmalıdır. Lakin təəssüf ki, bu gün qloballaşan dünyada heç də hamı bu obyektiv həqiqəti dərk edə bilmir və ya buna səy göstərmir.

Bu gün qloballaşma şəraitində istehlak kooperasiyasının inkişafının bəzi məsələlərinin tarixi baxımdan araşdırılmasına da böyük ehtiyac duyulur. Belə ki, XXI əsrin əvvəllərində kooperativ təşkilatları, o cümlədən Azərbaycan istehlak cəmiyyətləri ittifaqı qloballaşan dünya iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun qurmaq məcburiyyətində

qaldılar. Belə ki, bazar bütün dünyada iqtisadi münasibətlərin inkişafının hərəkətverici qüvvəsi hesab edilir.

Vurğulanmalıdır ki, hazırda kooperasiya sisteminin irəlləyişi əsasən mərkəzi qurum - Azərbaycan Mərkəzi Koperasiqlar İttifaqı («Azərittifaq») ilə təmin edilir. İndi respublikanın 79 rayon və şəhərində bu təşkilatın şöbələrinin tabeliyində, o cümlədən ayrı-ayrı yaşayış məntəqələrində müxtəlif fəaliyyət sahələrinə aid müəssisələri vardır. Kooperativlər İttifaqının 2014-cü ilin əvvəlinə 530 mindən artıq payçısı vardır ki, bunlar da 981 məntəqədə yaşayırlar. Kooperativlər İttifaqının 6000 artıq payçısı vardır ki, bunlar da 1000-dən çox yaşayış məntəqəsində fəaliyyət göstərirlər [1, 2, 12].

Bu təşkilatda mal dövriyyəsinin artım sürəti bir qayda olaraq, tədavül xərclərinin artım sürətini qabaqlayır. Bunu aşağıdakı cədvəldə daha aydın girmək mümkündür:

Cədvəl 2.1

İstehlak mallarının istehsalının xərc indeksləri

S/Nö	Xərclərin növü	Cəmi	<i>o cümlədən ticarətdə</i>	
			Pərakəndə ticarət üzrə	Topdan ticarət üzrə
1.	Malların daşınması	19,5	19,0	21,8
2.	Əməkhaqqı	41,3	43,6	30,1
3.	Maddi texniki bazanın saxlanması	14,3	14,7	12,4
4.	Malların itkisi	2,1	2,2	2,0
5.	Tarının itkisi	0,1	0,7	0,3
6.	Kreditə görə bank faizləri	6,9	5,7	12,6
7.	Bazar qiymətlərinin sığortası	1,3	1,1	2,2
8.	Müəssisədənəkar müxtəlif itkilərin sığortası	1,1	0,8	1,2
9.	Sair xərclər	12,8	12,2	17,4
	Cəmi	100	100	100

Göründüyü kimi tədavül xərclərinin əsas hissəsi rayon kooperativlər cəmiyyəti üzrə əməkhaqqının payına düşür. «Azərittifaq» sistemində əməkhaqqı ticarətdə tədavül xərclərinin 35-45%-ni, kütləvi iaşədə isə 55-65%-ni təşkil edir.

Dünya bazarlarında baş verən qlobal dəyişikliklər kooperativ hərəkətinin inkişafına da əsaslı təsir göstərir [12]:

Birincisi, müasir cəmiyyət eyni zamanda iki bir-birinə zidd istiqamətlərdə - bir tərəfdən nəqliyyatın, rabitə sistemlərinin, yüksək texnologiyaların inkişafı ilə cəmiyyət həyatında şəhərlərin rolu kəskin şəkildə yüksəlir, digər tərəfdən isə, bir vaxtlar öz strateji əhəmiyyətini itirən və lazımsız hesab edilən kəndlərin rolu yenidən artır.

İkincisi, idarəetmə dəyişikliyi sistemi də iki istiqamətdə - milli dövlətin öz səlahiyyətlərinin bir hissəsini «yuxarı»lara, yəni beynəlxalq təşkilatlara və «aşağı» yerli cəmiyyətlərə güzəştə getmək yönündə baş verir;

Üçüncüsü, beynəlxalq təşkilatlar içərisində Beynəlxalq Kooperativ Alyansı da vacib rol oynaya bilər. Belə kooperativlər BKA vasitəsi ilə vətəndaş cəmiyyətinin başlıca komponentinə çevrilmək imkanı əldə edirlər. Son nəticədə onlar ən nəhəng və köhnə, daha universal qeyri-dövlət təşkilatlarından birinə çevrilirlər.

Qloballaşma prosesləri iqtisadiyyatda böhran xarakterli hadisələri ilə də müşayiət olunur. Lakin öz işini düzgün qurmağa nail olmuş kooperativlər, digər xüsusi müəssisələrə nisbətən az zərər çəkirlər. Çünki onların fəaliyyəti payçıların kapitalına əsaslanır və o, heç bir spekulyasiya xarakterli fəaliyyətə cəlb olunmur. Bununla belə insanların arzu və ya istəklərindən asılı olmadan inkişaf etmiş dövlətlər və iri transmilli korporasiyalar tərəfindən dünyanın bölüşdürülməsi prosesi gedir. İstehlak kooperativləri isə öz növbəsində bu prosesə daha çox müqavimət göstərmək iqtidarına malikdirlər.

Kooperativlər öz fəaliyyətlərini nəqliyyat, sığorta, səhiyyə və sosial xidmətlər sahəsində daha geniş həyata keçirməlidirlər. İnkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində yerli hakimiyyət strukturları bu və ya digər xidmət göstərilməsi üçün kooperativlərlə xüsusi kontraktlar bağlayırlar.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bütün kooperativləri birləşdirən ümumi əlamət, onların bir-birləri ilə əməkdaşlıq etməsidir. Əgər kooperativlər öz potensiallarından tam istifadə etmək və əhali arasında cəlbədiciliklərini saxlamaq niyyətində olsalar onlar buna yalnız daimi əməkdaşlıq əsasında nail ola bilərlər.

Digər ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, cəmiyyətdə qloballaşma eyni zamanda korrupsiyanın artması ilə də müşayiət edilir. Bir qayda olaraq həmin ölkələrin iqtisadiyyatında korrupsiyadan bazarlarda rəqabət üstünlüyünü ələ almaq, proteksionizmi möhkəmləndirmək və həmçinin siyasi sistemə nüfuz etmək məqsədi üçün də istifadə olunur. Şübhəsiz ki, korrupsiya kooperativlərin də normal fəaliyyətinə mane olur və bu sahədə ciddi mənəvi və maddi itkilər yaradır. Obyektiv realıq isə belədir ki, kooperativlər bazarda yalnız aşkarlıq və şəffaflıq şəraitində normal fəaliyyət göstərə bilər [3, 6].

Müasir dövrdə kooperasiyanın inkişaf perspektivləri istiqamətində kooperativ idarəetmənin müxtəlif formaları müzakirə olunmaqdadır. Bunların içərisində ən mühümü isə kooperativ menecmentin üstün texnologiyası sayılan operativ qərar qəbul etmənin təminatı ilə bağlıdır. Səmərəli operativlik isə iqtisadi artım və rəqabətə davamlılığın meyarıdır. Bununla belə, kooperativ menecmentdə kadr seçimi də az əhəmiyyət daşıyır. İdarəetmə orqanlarına kadrlar seçilərkən, onların şəxsi keyfiyyətləri ilə yanaşı, konkret fəaliyyət proqramına yiyələnmələri, müasir informasiya texnologiyalarından istifadə imkanlığı və bacarığı, mənəvi saflıq və ən başlıcası isə professional idarəetmə qabiliyyətinə malik olmaları kimi keyfiyyətlər və tələblər nəzərə alınmalıdır.

Qloballaşma prosesində kooperativ hərəkətinin inkişafı, kooperasiyanın yeni məzmun və ahəngdə canlandırılmasında müxtəlif məqsəd və təyinatlı kooperativlərin yaradılması təcrübəsindən istifadə olunması zəruri və məqsəduyğundur. Burada xüsusən əhalinin kasıb təbəqələri yaşayan ərazilərdə yerli ehtiyaclara hesablanmış və bununla da regional mahiyyət daşıyan müvafiq profilli kooperativlərin yaranışı özünü daha çox doğruldur. Çünki həmin təbəqənin alıcılıq qabiliyyəti aşağı olduğundan, ixtisaslaşdırılmış kooperativlərin fəaliyyəti özünü doğrultmur. Lakin bu gün çoxməqsədli kooperativlərin yaranması prosesi TMK-ları qane etmir. Onlar hər vəcdlə bu prosesə mane olmağa çalışır, özünün manevrliyi, geniş məhsul assortimenti ilə üstünlüyü əldə saxlamağa cəhd edirlər. Bütün bu maneələrə və çətinliklərə baxmayaraq,

kooperativlərin sosial missiyalarının əhəmiyyəti yüksəlir. Onlar müxtəlif səhiyyə xidmətləri göstərmək, mənzil şəraitini yaxşılaşdırmaq, əhalinin təhsil almasına, maariflənməsinə şərait yaratmaq və s. vasitələrlə insan kapitalının inkişafında daha məhsuldar iştirak edirlər. Kooperativlərdə istehsal olunan əmtəə və xidmətlər az resurs tutumluğu ilə fərqlənir və başlıca olaraq əldə edilən mənfəəti özünün missiyasına uyğun olaraq ilk növbədə üzvlərin tələblərinin ödənilməsinə sərf edirlər [12].

Bütün yuxarıda göstərilənlərə rəğmən biz belə hesab edirik ki, müasir dövrdə respublikamızda kooperativlər öz fəaliyyətlərini sosial xidmətlər, təhsil, idman-sağlamlıq, ətraf mühitin mühafizəsi, əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi və sair sferalar istiqamətində daha üstün səmərəliliklə genişləndirməlidir. Dövlət isə öz növbəsində bütün sivilizasiyalı ölkələrdə olduğu kimi, kooperativlərin normal fəaliyyəti üçün həm hüquqi, həm də maliyyə dəstəyi göstərməli və onların demokratik əsaslarda idarə olunması üçün özünün lazımi qayğısını əsirgəməməlidir.

III.FƏSİL

TÜRK DÜNYASI ÖLKƏLƏRİ ARASINDA INTEQRASIYANIN GENİŞLƏNDİRİLMƏSİNDƏ KOOPERASIYANIN ROLU VƏ ƏHƏMIYYƏTİ

3.1.Türk dünyası ölkələri arasında integrasiya meyilləri

Qlobal iqtisadi potensial mərkəzinin Atlantik okeandan Sakit okeana keçməsi danılmaz həqiqətdir. Bu vəziyyət təbiəti ilə türk dünyasının geoiqtisadi əhəmiyyətini də artırmışdır. SSRİ-nin süqutu ilə dünya xəritəsində müstəqil türkdili dövlətlərin sayını 7-yə yüksəlmişdir. Əvvəllər yalnız Türkiyə Cümhuriyyəti və Şimalı Kipr Türk Respublikası müstəqil dövlət olmuşdur. İndi isə Türkiyə ilə yanaşı Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızstan və Türkmənistan da müstəqil dövlətlər kimi dünya birliyinin bərabərhüquqlu dövlətləridirlər. Yeni situasiyada təkcə türkdilli ölkələrin say artımı ilə deyil, həm də bir areal üzərində qurulan yüksək iqtisadi-siyasi potensiallı məkanın meydana gəlməsi ilə xarakterikdir. Əslidə bu coğrafiya çox uzaq olmayan keçmişdə türklərin qurduğu imperatorluqların və ayrı-ayrı dövlətlərinin ərazisi kimi Türkünistan və ya Turan elləri olmuşdur. İndi də bu ərazilərdə dominant xalq türklər olaraq qalmaqdadır. Bu kontekstdə yaxın və orta tarixi müddətlərdə belə bir birliyin yenidən yaranışı heç də hipotetik görünməməlidir. Bu istiqamətdə təsirli və təsirsiz olsa da müəyyən addımlar atılmış və müəfiq təsisatlandırmalar həyata keçirilmişdir. Məhz bu gerçəkliklər Türkiyənin mərhum prezidenti Turqut Ozalın (1927-1993) «XXI əsr türk əsri olacaqdır» söyləməsinə əsaslar vermişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev (1961) Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının 2013-ci ildə Azərbaycanın Qəbələ şəhərində keçirilən sammitində XXI əsr türk dünyası ilə perspektiv bağlılığı ilə demişdir «Bizim türkdilli coğrafiyada inkişaf prosesi gedir. Bu, böyük sərvətdir. XXI əsr türk dünyasının əsri olmalıdır» [38].

Türkdilli dövlətlərin daha sıx integrasiyası üçün kifayət qədər təməl qaynaqlar mövcuddur. Bu qaynaqları milli genetik birlik, mental dəyərlər bazasında qloballaşma və regionlaşma çağırışları daha da aktuallaşdırır.

Türkiyə, Azərbaycan, Türkmənistan, Qırğızıstan, Qazaxıstan, Özbəkistan və Şimalı Kipr Türk Respublikası iqtisadi və demoqrafik potensialı bütünlükdə 4,8 milyon km² sahədə dünyada yeddinci, 150 milyon əhalisi ilə doqquzuncu, 1,5 trilyon ABŞ dolları dəyərində ümumi hasilatı ilə 13-cü yerdədir. Bunla belə vurğulanır ki, türk dünyası qlobal ölçüdə sahib olduğu coğrafi və demoqrafik potensialdan aşağı bir iqtisadi göstəriciyə malikdir [36, 38].

Aşağıda türkdilli dövlətlərdə əsas iqtisadi göstəriciləri xarakterizə edən cədvəl verilmişdir [38]:

Cədvəl 3.1

Türkdilli dövlətlərdə əsas iqtisadi göstəricilər

Ölkələr	Əhali (milyon nəfər)	Sahəsi (min km ²)	ÜDM (milyard \$)	Adambaşına ÜDM (\$)
<i>Azərbaycan Respublikası</i>	9,6	86,5	69 790	7 500
<i>Qazaxıstan Respublikası</i>	17,2	2724,9	196 419	11 420
<i>Qırğıstan Respublikası</i>	5,7	198,5	6 236	1 094
<i>Özbəkistan Respublikası</i>	30,5	447,4	56 485	1 853
<i>Türkiyə Respublikası</i>	81,5	783,6	1 125 000	13 807
<i>Türkmənistan Respublikası</i>	5,2	491,2	28 000	5 497
<i>Şimalı Kipr Türk Respublikası</i>	0,3	3,3	1 776	10 095
Cəmi	150,0	4735,4	1 483 706	x

Türkdilli dövlətlərin kompakt olan bir coğrafiyada yerləşməsi, tarixi "İpək yolu"nın bu ərazilərdə keçməsi onların yeni böyük integrasiyasına növbəti stimullar gətirir. Bu mənada Türkiyənin sabiq Prezidenti Abdullah Gülün (1950) söyləmləri çox gərəkli əhəmiyyət daşıyır. "Tarixə nəzər saldıqda türk dövlətlərinin güclü və təsirli olduğu dövrlərdə "İpək yolu"nın dünya ticarətinin ana xətti qismində çıxış etdiyi müşahidə edilir. Türk dünyası qlobal iqtisadiyyatdan və dünya ticarət yollarından

kənarda qaldıqda isə siyasi və mədəniyyət sahəsinə təsiri azalmışdır. Bunları tarixi oxuyanlar bilirlər. Bu mənada "İpək yolu" türk dünyasının iqtisadi rifahının və siyasi təsirinin açarıdır. Ona görə "İpək yolu"nu yenidən bərpa etmək strateji bir prioritet olmalıdır" [38].

Türkdilli dövlətlər arasında ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqlər daim inkişaf edir. Hazırda bu ölkələr arasında ticarət dövriyyəsi 12\$ milyarda bərabərdir. İkitərəfli çoxmilyardlı ticarət dövriyyəsində Türkiyə Respublikası liderlik edir. Bu sırada Azərbaycanın da türkdilli ölkələrlə ikitərəfli ticarət dövriyyəsi daim artmaqdadır.

Müşahidə və araşdırmalar belə bir aydınlıq gətirir ki, türk dünyası ölkələrinin enerji sektorunda əməkdaşlığı üçün imkanları daha çoxdur. Bu perspektivdə xüsusən Azərbaycan, Qazaxıstan, Türkmənistan və Özbəkistanın təbii enerji qaynaqları mühüm rol oynayırlar. Bu enerji sərvətlərinin istehlakçısı kimi və tranzit ötrüçüləri kimi isə Türkiyə və Qırğızıstan çıxış edirlər. Bundan başqa ölkələr arsında sənayenin müxtəlif sahələrini əhatə edən çeşidli əlaqələr də mövcuddur. Nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrini isə onların bir coğrafi məkan üzərində yerləşməsi daha şanslı edir. Bu baxımdan türkdilli dövlətlər QİƏT, GUAM, İƏT, MDB və s. bu kimi regional birliklər çərçivəsində əməkdaşlıq edirlər [38].

Türkdilli dövlətlər hər il özlərinin sammitlərini keçirir və yeni qurumlarını təsis edirlər. Hazırda Türk Şurası - Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası, Türkdilli Ölkələrin Parlament Assambleyası TÜRKPFA fəaliyyət göstərir. Türkdilli dövlətlərin təsis etdiyi Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatı - TÜRKSÖY 20 ildən artıqdır ki türk xalqlarının mədəniyyətinin və incəsənətinin təbliğində mühüm rol oynayır. Bundan başqa Türk Akademiyası, Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu, Türk Universitetləri Birliyi, Ortaq Terminologiya Komitəsinin və s. bu kimi təsisatlar türk dünyasının mədəni inkişafında böyük əhəmiyyət daşıyır [38].

Türkdilli dövlətlər arasında ən sıx iqtisadi əməkdaşlıq Azərbaycanla Türkiyə: mənsubdur. Bu əməkdaşlığında kökləri daha dərin və möhkəmdir. Belə ki, Yer üzündə Azərbaycanla Türkiyə arasındakı dövlət və milli qardaşlığa paralel ola biləcək

nümunələr hələ ki, mövcud deyil. Bu gün ulu öndər Heydər Əliyevin «bir millət, iki dövlət» prinsipinə əsaslanan Azərbaycan-Türkiyə birliyinin yeni inkişaf müstəvisinə qaldırılması qardaş ölkələr arasında ən mühüm aktual məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında Yüksək Səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq Şurasının qurulması prosesi həyata keçirilməkdədir. Bu Şuranın yaradılması ilə köklü vəhdətdən çıxış edən, eyni dildə danışan, müştərək tarixi və coğrafiyanı paylaşan xalqlar dərinləşən integrasiyadan faydalanaraq, davamlı rifahın təminatı üçün bütün sahələrdə birgə fəaliyyətlər aparacaq və daha uğurlu nəticələrə nail olacaqlar. Bu yaxınlığın potensialını davamlı generasiyada inkişaf etdirmək üçün mövcud integrasiyanın vahid iqtisadi şəbəkəliyə qədər dərinləşdirilməsi zəruridir. Belə dərinləşən integrasiyanın isə sosial-hüquqi vəhdətlik müstəvisində iqtisadiyyatların konvergensiyasını təmin edəcəyi düşünülür.

Yer üzündə Azərbaycanla Türkiyə arasındakı dövlət və milli qardaşlığa paralel ola biləcək nümunələr hələ ki, mövcud deyil. Hətta çox yumşaq olmayan viza rejimi, qənatbəxş görünməyən ticarət dövryyəsi belə ölkələr və xalqlar arasındakı münasibətlərin Aİ dövlətləri integrasiyasından daha güclü və möhkəm olduğunu nümayiş etdirir. Mənəvi baxış reallıqlarında isə qardaş ölkələr arasında sərhədlər əsla yuyulmuş, vətəndaşlıq ümumi sosial məzmun almışdır.

Bu gün ulu öndər Heydər Əliyevin «bir millət, iki dövlət» prinsipinə əsaslanan Azərbaycan-Türkiyə birliyinin yeni inkişaf müstəvisinə qaldırılması qardaş ölkələr arasında ən mühüm aktual məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Bunun nəticəsidir ki, 2010-cu il sentyabrın 15-də İstanbulda, «Çırağan» sarayında Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və o zamankı Türkiyənin Baş naziri Rəcəb Tayyib Ərdoğan «Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında Yüksək Səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq Şurasının qurulması haqqında Birgə Bəyannamə» imzalamış, bununla da, qardaş ölkələr həyatın bütün sahələrinə nüfuz edən, uzunmüddətli qarşılıqlı əlaqələrin genişlənməsinə hesablanan strateji əməkdaşlıq vektorunu daha irəlilərə aparmaq əzmini bir daha nümayiş etdirmişlər [38]. Bu Şuranın yaradılması ilə köklü vəhdətdən çıxış edən, eyni

dildə danışan, müştərək tarixi və coğrafiyanı paylaşan xalqlar dərinləşən integrasiyadan faydalanaraq, davamlı rifahın təminatı üçün bütün sahələrdə birgə fəaliyyətlər aparacaq və daha uğurlu nəticələrə nail olacaqlar. Bu yaxınlığın potensialını davamlı generasiyada inkişaf etdirmək üçün mövcud integrasiyanın vahid iqtisadi şəbəkəliyə qədər dərinləşdirilməsi zəruridir. Belə dərinləşən integrasiyanın isə sosial-hüquqi vəhdətlik müstəvisində iqtisadiyyatların konvergensiyasını təmin edəcəyi düşünülür. Bunun üçün isə kifayət qədər əsaslar vardır. Bu əsasları milli genetik birlik, mental dəyərlər bazasında qloballaşma və regionlaşma çağırışları daha da aktuallaşdırır

Türkiyə ilə Azərbaycan arasında iqtisadi əlaqələrə nəzər yetirdikdə bu əlaqələrin əsasında üstün olaraq ticarətin dayandığını görürük. Həmin əlaqələr Sovetlər İttifaqının dağılması ərəfəsində dövrüyyə yığsa da, daha geniş potensialda Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpası ilə irəliləyiş tapmışdır. Türkiyə ilə Azərbaycan arasında iqtisadi münasibətlər 1992-ci ilin noyabrında imzalanan ticari-iqtisadi sahədə əməkdaşlıq, investisiyaların təşviqi və qorunması haqqında sazişlər əsasında hüquqi müstəviyə keçmişdir. Bu məqamdan etibarən Türkiyə iş adamları Azərbaycana investisiyalar qoymağa başlamış və 1994-cü ildə ikiqat verginin aradan qaldırılması haqqında sazişin imzalanması ilə sərmayələrin həcmi artaraq genişlənmişdir. Hazırda iki ölkənin ticarət dövrüyyəsinin həcmi 3\$ milyard üstələmişdir. Ticarətdə ixrac çeşidi Türkiyənin xeyrinə olaraq 20 dəfəyə (*orta hesabla 2500 : 130*) yaxındır. Türkiyədən Azərbaycana idxalda ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsulları, elektrik cihazları, neft-kimya məhsulları, müxtəlif maşınlar və avadanlıq, inşaat-tikinti materialları, ipək, tekstil və trikotaj məhsulları, müxtəlif avtomobil hissələri, məişət avadanlıqları, metallurgiya məmulatları və mebel üstünlük təşkil edir. Azərbaycandan Türkiyəyə isə neft, neft məhsulları, pambıq mahlıcı, polietilen, şəkər çuğunduru və s. ixrac olunur.

Türkiyə tərəfi Azərbaycanın 5 mühüm enerji layihəsində paya (*Bakı-Tbilisi-Ceyhan - 6,15%, Azəri-Çıraq-Günəşli - 6,75%, Şahdəniz - 9%, Kürdaşı - 5% və Araz Alov-Şərq - 10%*) malikdir. Türkiyənin Azərbaycanda bu və ya digər sahədə həyata keçirilən layihələrdə iştirakına rəğmən yönəltdiyi investisiya qoyuluşlarının ümumi həcmi 6

milyard \$-a bərabər tutulur. Bunun əksi olaraq Azərbaycan da Türkiyənin iqtisadiyyatına miqyaslı yatırımlar yönəltməyə nail olmuşdur. Belə ki, ARDNŞ çox geniş həcmli portfel investisiyalar əsasında Türkiyədə ölkənin neft-kimya məhsulları bazarının 25%-nə nəzarət etdiyi Petkim Petrokimya Holding AS-yə sahib çıxmışdır.

Azərbaycanda Türkiyə sərmayəli şirkətlər daha çoxdur. Bu qurumlarda ümumilikdə 30 mindən çox işçi çalışır. Türkiyə şirkətləri sənaye, istehsal, telekommunikasiya, inşaat, mətbuat, qida, tekstil, təhsil, səhiyyə, bank və sığorta, nəqliyyat, avtomobil, neft sahələrində fəaliyyət göstərirlər.

Azərbaycanla Türkiyə arasında iqtisadi əlaqələrin inkişafında Azərbaycan Türk Sənayeçi və İşadamları Beynəlxalq Cəmiyyəti - TÜSİAB mühüm rol oynayır. TÜSİAB-ın 300-ə yaxın üzvü var. Onların 250-dən çoxu 100% Türkiyə sərmayəsi ilə çalışır. Azərbaycan-Türkiyə iqtisadi əlaqələrində əhəmiyyətli rol oynayan təşkilatlardan biri Azərbaycan Türkiyə İş Adamları Birliyidir - ATİB ki, onun da 100-ə yaxın üzvü vardır. Bu şirkətlərin də yarıdan çoxu 100%-lik Türkiyə sərmayəsi ilə çalışırlar. Qeyd olunmalıdır ki, bir sıra Türkiyə şirkətləri həm TÜSİAB-da və eyni zamanda ATİB-də də təmsil olunmuşlar. Bununla belə, Azərbaycan iqtisadiyyatının sektorlarında bu təsisatların heç birində təmsil olunmayan türk şirkətləri də mövcuddur. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda Türkiyə sərmayəsi ilə çalışan, müştərək müəssisə və təmsilçilik kimi fəaliyyət göstərən şirkətlərin sayının 1250 olduğunu təxmin edilir. Bu isə Azərbaycanda çalışan xarici şirkətlərin orta hesabla 30%-nə bərabərdir.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan - BTC, Bakı-Tbilisi-Ərzurum - BTƏ neft-qaz kəmərlərinin inşası, Bakı-Tbilisi-Qars - BTQ dəmir yolunun çəkilişi və Trans Anadolu Boru Kəməri - TANAP layihəsinin reallaşması Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin inkişafında əhəmiyyəti danılmazdır. Həmin nəqliyyat kommunikasiyaları yalnız iki dövlətin xidmətinə deyil, bütövlükdə Avropa və Asiya regionunun integrasiyasına hesablanmışdır. Burada Transxəzər karbohidrogen kommunikasiyalarının, həmçinin Trans-Asiya-Avropa beynəlxalq fiber-optik rabitə xətti - TAE, Trans-Avroasiya Super İnformasiya Magistralı - TASİM, eləcə də Avropa-Yaxın Şərq informasiya magistralı - EPEG layihələrinin tam

həyata keçirilməsi Türk dünyası ilə yanaşı bütövlükdə global integrasiya daha böyük effektivlər qatacaq və yeni geoiqtisadi regional situasiyanın yaranışına təkan verəcəkdir.

Türkiyə və Azərbaycanda həyata keçirilən iqtisadi islahatların nəticələri burada yaxın və orta perspektivdə uğurların çox və davamlı olacağına yəqinlik verir. Azərbaycanın bol karbohidrogen ehtiyatları, onların izafi balans saldosu hələ bir neçə on illik Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təminatındakı rolunun saxlanması ilə müşayiət olunacaqdır. Türkiyənin daha uzunmüddətli strateji proqramlara malik olması, Aİ ilə tam hüquqlu integrasiya yaratmaq inadı və bu inadı reallaşdırmaq üçün əlverişli iqtisadi qaynaqlara, alət və mexanizmlərə sahib çıxması strateji ambisiyaların gerçək reallaşmasını dolğun əsaslandırır. Bununla belə, hər iki dövlətin bir-birini tamamlayan iqtisadi qaynaqlara malikliyi, nəqliyyat kommunikasiyalarının diversifikasiya edilmiş sistemliyi, başlıca olaraq da genetik dəyərlərin vahid iqtisadi ukladda köklənməsi konvergensiya strategiyası üçün mühüm təməli əsaslar yaradır.

Türkiyə ilə Azərbaycan əməkdaşlığı türkdilli ölkələr arasındakı əlaqələrə də ciddi təsir göstərir. Ümumiyyətlə, Türkiyə-Azərbaycan əlaqələri bütövlükdə türk dünyasının integrasiyasının dərinləşməsi və təkmilləşməsi istiqamətində xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bütün bunlar isə özü-özlüyündə bir daha türkdilli dövlətlərin iqtisadi potensiallarının “Turan iqtisadi modeli”ndə birləşərək böyük regional gücə çevrilməsinə geniş imkanlar yaradır.

3.2. Türkiyədə kooperativ hərəkət və onun inkişaf perspektivləri

Türkiyədə kooperativ münasibətlər və kooperativlərin təşəkkülü və inkişaf tarixini araşdırarkən, bu institutun hələ çox qədimlərdən türk millətinin kəndlərində geniş yayılmış «İməclik» qurumu və XIII əsrdə Anadolu Səlcuqlu Dövlətinin son dövrlərində ortaya çıxan «Ahi Birlikləri»nə gedib çıxdığını görürük. Belə ki, kooperativlər kimi daimi qurumlar olmasa da, kəndlərdə orta q sütünalardan, camaşırxanalardan istifadə, kəndin heyvanlarını otarmaq üçün orta q çoban tutma, qarovulçu tutma, yol salma, orta q qoruq və otlaq formalaşdırma kimi işlərin kəndlilər tərəfindən «İməclik» qurumu yolu

ilə həyata keçirildiyinin şahidi oluruq. Həmçinin əsas Ahi Evran tərəfindən qoyulan, bu günkü çağdaş kooperativçiliyin mənimsədiyi qarşılıqlı yardım və həmrəylik, qardaşlıq, fədakarlıq, hər kəsə iş, bərabər qazanc, hiyləsiz mal istehsalı, ədalətli qiymət siyasəti, üzvlərinin təhsili kimi qaydaları böyük bir həssaslıqla həyata keçirən və XX əsrə qədər gəlib çıxan Ahilik qurumu da Türkiyədə ilkin kooperativ hərəkətinə nümunə ola bilər [19, s. 137-139]. Ancaq iqtisadi ədəbiyyatda Türkiyədə müasir kooperativ hərəkətinin təşəkkülü osmanlı və cümhuriyyət dövrlərinə ayrılmaqla öyrənilir. Osmanlı dövrü türk kooperativ hərəkətinin qurucusu, osmanlı dövlətinin o zamankı dövlət rəhbərlərindən biri olmuş Midhət Paşa, cümhuriyyət dövrü türk kooperativ hərəkətinin banisi isə Türkiyə Respublikasının yaradıcısı və ilk prezidenti Atatürk qəbul edilir [21, 22].

Türkiyədə kooperativ hərəkətinin tarixi Midhət Paşanın 1863-cü ildə qurduğu «Məmləkət Fondu» (*Memleket Sandığı*) ilə başlayır. «Məmləkət Fondu» uğur qazandıqdan sonra, onun ölkənin hər yerində qurulması üçün Midhət Paşa 29 maddədən ibarət bir «Məmləkət Fondları Nizamnaməsi» hazırlayaraq mərkəzi hökumətə təqdim edir. 1867-ci ildə onun əsasında hökumət tərəfindən qəbul edilən nizamnamə ilə bütün valilərə məmləkət fondlarının qurulması tapşırılmışdır. Bu yaradılan fondlar əkinçiləri sələmçilərdən qorumaq məqsədilə vilayət mərkəzlərində formalaşdırılmış və dövlət tərəfindən göstərilən ərazidə iməclik yolu ilə yetişdirilən məhsullardan əldə edilən gəlirlərlə maliyyələşdirilmişdir. Məmləkət fondları istehsal kooperativi kimi əldə etdiyi gəlirdən, xərcləri çıxdıqdan sonra yerdə qalan xalis gəliri kredit formasında kəndlilərə verirdi [20].

Midhət Paşadan sonra uzun müddət Türkiyədə kooperativlərlə bağlı fəaliyyətə demək olar ki, rast gəlinməmişdir. Buna baxmayaraq, 1913-cü ildə Əhməd Cəvad tərəfindən «İqtisadda İnqilab: istehlak yardımlaşma şirkətləri» adlı əsər nəşr edilir. Burada vasitəçilər və xarici tacirlər tərəfindən istismar edilən türk kəndlisinin satış və istehlak kooperativlərindən faydalana biləcəyinin mümkünlüyünü nümunələrlə göstərmişdir. Məhz onun maarifləndirmə fəaliyyəti nəticəsində o dövrdə İstanbulda 11 istehlak kooperativi qurulmuşdur. Elə bu dövrlərdə Türkiyənin Aydın bölgəsində həqiqi

bir kooperativin ortaya çıxdığını görürük. Belə ki, 1911-ci ildə İzmirdəki əncir ixrac edən 45 tacir birləşərək «Fig Packers» adlı bir trest yaradır və beləliklə, əncir bazarında hakim mövqeyə yüksələrək istədikləri qiyməti diktə etməyə başlayırlar. Trestin qurulmasından əvvəl belə, əncir bazarında yaranmış olan vəziyyət onsuz da əncir istehsalçısını öz məhsulunu ucuz qiymətə satmağa məcbur edirdi. Belə olduqda istehsalçının vəziyyəti bir az da ağırlaşdı. Vəziyyətdən çıxmaq məqsədilə əncir istehsalçıları ilk növbədə «Aydın Əncir Himayei Zürrə Səhmdar Şirkəti» adlı bir şirkət qurdular. Lakin bu şirkət, geniş sərmayəsi və xarici ölkələrdə köklü təşkilatları olan «Fig packers»lə rəqabət edə bilməmiş və fəaliyyətini dayandırmışdır. Bundan sonra «Fig packers»lə, modern və çox təsirli iqtisadi bir silah olan kooperativlərlə mübarizə aparmaq qərarına gəlmiş və bunun üçün də əncir istehsalçılarını birləşdirərək aqrar satış kooperativləri qurulmasına başlanılmışdır. Ancaq aqrar satış kooperativləri qurulmadan əvvəl onun uğur qazanması üçün, əvvəlcə istehsalçıların maliyyə müstəqilliyini təmin etmək zəruri idi. Çünki istehsalçı tacirə borclu, başqa sözlə ondan asılı idi. Əkinçini maliyyə baxımından tacirin əlindən qurtarmaq məqsədilə, ilkin olaraq «Milli Aydın Bankı» adlı bir kredit bankı quruldu. Bank istehsalçıları kreditlə təmin edəcəkdi. Bu bank Birinci Dünya müharibəsi dövründə əncir istehsalçılarına yardım məqsədilə «Kooperativ Aydın Əncir İstehsalçıları Ortaqlığı» adlı Türkiyənin ilk aqrar satış kooperativini yaratmışdır. Lakin bu kooperativ uzun müddət çalışa bilmədi və I Dünya müharibəsinin sonunda öz fəaliyyətini, 1923-cü ildən sonra davam etdirmək şərtilə dayandırdı [19, 20].

Türkiyədə Respublika dövrü kooperativ hərəkəti araşdırılarkən, Atatürkün həyatda olduğu, bir lider və dövlət başçısı kimi bu istiqamətdə aktiv fəaliyyət göstərdiyi dövrlə, Atatürkdən sonrakı dövrün ayrı-ayrılıqda tədqiq edilməsinin zəruriliyini görürük.

Türkiyə Respublikasının qurucusu Mustafa Kamal Atatürk cəmiyyətin iqtisadi təşkilatlanmasının forma və prinsiplərinin seçilməsi məsələlərinə də diqqət yetirməli və nümunəvi şəxsi təşəbbüslərilə prosesə dəstək vermişdir. O, kooperasiyanın ölkənin aqrar sektorunun və regionlarının inkişafında əvəzedilməz rolu olduğunu dəfələrlə qeyd etmiş,

hətta xalqına örnək olsun deyə, 2 kooperativin də ortağı olmuşdur [20]. Hələ Türkiyə respublika elan edilməzdən öncə, 1920-ci ildə Türkiyə Böyük Millət Məclisinə təqdim olunan «Kooperativ Şirkətlər Qanunu» layihəsində Atatürkün imzası olmuşdur. «Kooperativ qurmaq, maddi və mənəvi gücləri, zəka və məharətləri birləşdirmək deməkdir» deyən Atatürkün tövsiyəsi ilə 1923-cü ildə «Kooperativ Şirkətlər» adlı kitab nəşr olunmuşdur. Kitab «Kooperativ şirkətlərin məmləkətimizdə də təşəkkül tapması və inkişafı millətimiz üçün tamamilə iqtisadi zəfər olacaqdır» cümləsilə başlamışdır. Kitabın son bölməsində isə «Vətəninə sevən hər türk, kənd və qəsəbə müəllimi də, bizi iqtisadi və sosial baxımdan inkişaf etdirəcək bu müəssisənin ölkəmizdə yayılması yolunda son dərəcə səy göstərməyi» qeyd edilir [21, s. 44].

Araşdırmalar göstərir ki, cümhuriyyətin ilk illəri kooperasiyanın müxtəlif qanunlarla tənzimlənən bir iqtisadi təşkilatlanma forması kimi öz varlığını qəbul etdirməyə çalışdığı illərdir. Belə ki, 1924-cü ildə Aqrar Birliklər Qanunu qəbul edilmişdir. 1925-ci ildə Atatürk istehlak kooperativlərinə xüsusi maraq göstərməyə başlamışdır. Həmin il qəbul edilən qanunla Ankaradakı məmurlara kooperativə üzv olmaq üçün aylıq maaşlarının yarısı qədər avans verilmişdir. 1926-cı ildə onun göstərişi ilə Türk Ticarət Qanununda kooperativlərin də digər şirkətlər arasında yer alması üçün zəruri dəyişikliklər aparılmış, 1929-cu ildə isə «Aqrar Kredit Kooperativləri Qanunu» ilə bir ildə 30 min vətəndaşın 191 kooperativdə birləşməsinə nail olunmuşdur [19].

Atatürk 1936-cı ildə kooperativlərlə bağlı ikinci şəxsi təşəbbüsünü irəli sürür və sahibi olduğu Tekir fermer təsərrüfatının ətraf ərazilərində yerləşən istehsalçılarla birlikdə Tekir Aqrar Kredit Kooperativini qurur. İndi də Türkiyədə fəaliyyət göstərən bir çox qurumlar həmin kooperativin qurulduğu 30 iyun 1936-cı il tarixini «Kooperativçilik Bayramı» kimi qeyd edir. Türkiyədə Atatürk dövründə kooperativ hərəkatı ilə bağlı görülən ən önəmli fəaliyyətlərdən biri kooperativ hərəkatının tədqiqi və tədrisi sahəsindədir. Belə ki, Atatürkün şəxsi təşəbbüsü ilə 1931-ci ildə kooperativ hərəkatı ilə bağlı tədqiqatlar aparan mərkəzi bir qurum kimi İstanbul Universitetinin nəzdində Türk Kooperativçilik Cəmiyyəti qurulmuşdur. Sonradan Ankaraya köçürülən bu cəmiyyət

Türk Kooperativçilik Qurumu adı altında indi də uğurla fəaliyyət göstərməkdədir. Bununla yanaşı, kooperativ hərəkatının universitetlərdə tədrisi məsələsinə də böyük əhəmiyyət verilmişdir. Belə ki, kooperativ hərəkatı universitet proqramlarına dərs kimi salınmış, bu sahədə müxtəlif jurnallar və kitablar buraxılmışdır [20].

Atatürkdən sonrakı Türkiyədə kooperativ hərəkatı ilə bağlı ən geniş mənbə, İstanbul Universiteti İqtisad Fakültəsi professorlarından Kessler tərəfindən alman dilində nəşr edilən «Kooperativçilik» adlı dərs vəsaiti olmuşdur. Sonralar professor F.Z.Fındıkoğlu tərəfindən türk dilinə də tərcümə edilən bu əsərə diqqət yetirdikdə görürük ki, Atatürkdən sonrakı 1938-1960-cı illər arasında Türkiyədə kooperativçiliklə bağlı elə bir ciddi işlər görülməmişdir. 1960-cı illərdən başlayaraq Türkiyədə beşillik inkişaf planları üzrə inkişaf yoluna qədəm qoymasını ölkədə kooperativ hərəkatının inkişafı baxımından yeni bir mərhələ hesab etmək olar. Belə ki, Türkiyə tarixində ilk dəfə olaraq, 1961-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyaya kooperativlərlə bağlı «Dövlət kooperativlərin inkişafını təmin edəcək tədbirlər görür» adlı maddə daxil edilmişdir. Bu dövrdən başlayaraq, beşillik inkişaf planlarında kooperativlərlə bağlı müxtəlif tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuş və illik proqramlarda da bu tədbirlərin detalları göstərilmişdir. İkinci beşillik inkişaf planının icrası çərçivəsində Türkiyədə kooperativlərin inkişafı baxımından daha yeni bir mərhələ açılmışdır. Belə ki, hazırda da qüvvədə olan, «Kooperativlər Qanunu» qəbul edilərək, kooperativ hərəkatında bir növ demokratikləşmənin əsası qoyulmuşdur. Həmçinin də, kooperativlər Türk Ticarət Qanununun tənzimləmə çərçivəsindən çıxaraq, müstəqil bir qanunla tənzimlənməyə başlanmışlar [19, 20, 22].

Ölkənin 1973-1977-ci illəri əhatə edən üçüncü beşillik planına görə kooperativ hərəkatına dəstək məqsədilə Kooperativ Mərkəzi Bankının qurulması nəzərdə tutulmuşdur. 1979-1983-cü illərdə dördüncü beşillikdə kooperativ təsisatlandırmalar daha çox istehsal sferasında stimullaşdırılmış, 1985-1989-cı illəri əhatə edən beşinci və 1990-1994-cü illər altıncı beşilliklərdə aqrar sektorun inkişafına xidmət edəcək kooperativlərin dəstəklənməsi üstün hesab olunmuşdur. Növbəti 1996-2000-cı illəri

əhatə edən yeddinci beşillikdə Aqrar Satış Kooperativləri Birliklərinin idarəetmə müxtəriyyətinin artırılması tədbirləri həyata keçirilmişdir.

Türkiyə Respublikasının “Kooperativlər Qanunu”na görə «hüquqi şəxs statusunda olmaqla, üzvlərinin (*ortaqlar*) müəyyən iqtisadi maraqlarını, xüsusilə peşə və ya həyat ehtiyaclarını əmək və maliyyə ayırmaları ilə qarşılıqlı yardım, həmrəylik və zəmanət yolu ilə təmin edib qorumaq məqsədilə fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən qurulan dəyişkən üzvlü və dəyişkən sərmayəli ortaqlıqlara kooperativ» deyilir.

Aşağıda Türkiyədə 2010-2014-cü illərdə aktiv fəaliyyətdə olan kooperativlərin sayını əks etdirən cədvəl verilmişdir:

Cədvəl 3.2

**Türkiyədə 2010-2014-cü illərdə fəaliyyət növlərinə görə
aktiv kooperativlərin sayı**

Kooperativlərin növlər	Kooperativləri sayı	Üzvlərin sayı
<i>Aqrar İnkişaf Kooperativləri</i>	7461	790 029
<i>Suvarma Kooperativləri</i>	2417	286 100
<i>Su Məhsulları Kooperativləri</i>	522	28 186
<i>Çuğundur Əkinçiləri Kooperativləri</i>	31	1 587 486
<i>Aqrar Kredit Kooperativləri</i>	1895	1 284 989
<i>Aqrar Satış Kooperativləri</i>	330	670.080
<i>Tütün Aqrar Satış Kooperativləri</i>	35	22 514
<i>Mənzil-tikinti Kooperativləri</i>	31327	1 302 395
<i>İstehlak Kooperativləri</i>	1273	211 875
<i>Mühərrikli Nəqliyyatçılar Kooperativləri</i>	5356	176 159
<i>Tacir və Sənətkarlar Təminat Koop.</i>	938	642 108
<i>Kiçik Sənət Kooperativləri</i>	95	6 559
<i>Kiçik Sənaye Şəhərçiyi Tikinti Koop.</i>	776	117 208

Kooperativlərin növlər	Kooperativləri sayı	Üzvlərin sayı
<i>Turizmi İnkişafetdirmə Kooperativləri</i>	265	14 756
<i>İstehsal və Marketing Kooperativləri</i>	280	21 316
<i>Tədarük Kooperativləri</i>	1	18
<i>Kütləvi İşyeri Tikinti Kooperativləri</i>	1154	84 762
<i>Nəşriyyat Kooperativləri</i>	28	615
<i>Hamballar Daşıma Kooperativləri</i>	9	547
<i>İşlətmə Kooperativləri</i>	420	67 111
<i>Yardımlaşma Kooperativləri</i>	14	18 995
<i>Təhsil Kooperativləri</i>	23	2 246
<i>Müstəqil Aqrar Satış Kooperativləri</i>	6	371
<i>Təchizat və Bölişdürmə Kooperativləri</i>	199	17 011
<i>Tər Tərəvəz və Meyvə Kooperativləri</i>	33	1 782
Cəmi	54 888	7 355218

Cədvəl 3.2-dən göründüyü kimi, Türkiyədə 7,5 milyon insanı əhatə edən 55 minə yaxın kooperativ fəaliyyət göstərir. Onların da sayca ən çoxu 57%-i təxminən - 31327-si *Mənzil-tikinti Kooperativləridir*. Bu kooperativlər, aşağı və orta gəlirli türk vətəndaşlarının mənzil ehtiyaclarını mümkün qədər aşağı qiymətlərlə təmin etmək məqsədilə qurduqları kooperativlərdir. Qeyd olunmalıdır ki, Türkiyədə ilk mənzil kooperativi 1887-ci ildə İstanbulda etnik ingilislərin bəzi məmurları tərəfindən şirkət adı ilə qurulmuşdur [12].

Mənzil-tikinti kooperativlərindən sonra sayca ikinci sırada *Aqrar İnkişaf Kooperativləri* dayanır. Bunların sayı 7461, üzvlərinin sayı isə 790 min nəfərdən çoxdur. *Mühərrikli Nəqliyyatçılar Kooperativləri* isə Türkiyədə sayca 5356 olaraq üçüncü yeri tutur. Bunlar nəqliyyatçılığı peşə kimi seçən şəxslər (*avtobusçular, taksicilər, ağır yük daşıyıcıları, dəniz yük daşıyıcıları*) tərəfindən qurulan kooperativlərdir.

Türkiyədə *Aqrar Kredit Kooperativləri* də həm öz sayı, həm də üzvlərinin sayına görə önəmli yeri tuturlar. Aqrar Kredit Kooperativləri, üzvlərinin qısa və ortamüddətli kredit ehtiyaclarını təmin edir. *Aqrar Satış Kooperativləri* isə ölkədə aqrar istehsalçıların qarşılıqlı yardım, həmrəylik və təminat yolu ilə aqrar fəaliyyətləri ilə bağlı ehtiyaclarını ödəmək, məhsullarını daha əlverişli şərtlərlə reallaşdırmaq və iqtisadi mənafeələrini qorumaq məqsədilə xidmət göstərirlər. *Çuğundur Əkinçiləri Kooperativləri* ölkədə sayca az olsa da, 1,6 milyona çatan üzvlərinin sayına görə ön sıradadır. Bu kooperativlər daha çox xammal və təchizat təminatı sahəsində fəaliyyət göstərir və üzvləri olan şəxslər çuğunduru istehsalçıları bu xammal və təchizatla (*toxum, gübrə, dərman, maşın və.s*) topdan təmin edərək, münasib şərtlərlə satmaqdadır.

Ölkədə *Suvarma Kooperativləri* dövlət və bir qrup fermerin tərəfindən reallaşdırılan təbii suvarma sistemlərinin işlədilməsinə xidmət edir. *Su Məhsulları Kooperativlərinin* qurulma məqsədi su məhsullarının istehsalı və əldə edilməsi üçün zəruri olan vasitələrə birgə yiyələnməkdir. Bundan başqa ölkədə kooperativlərin uğur qazandığı sahələrdən biri kimi tütüncülük fərqlənir və bu istiqamətdə işlər əsaslı olaraq *Tütün Aqrar Satış Kooperativləri* şəbəkəsində reallaşdırılır. Türkiyədə hambalların da kooperativlərinə rast gəlmək mümkündür. Əsasən İstanbulda qısa məsafələrdə öz bədənləri ilə yük daşıyan işçilərin daşıma fəaliyyətini bir təşkilat daxilində həyata keçirmək məqsədilə *Hamballar Daşıma Kooperativləri* qurduğunu görürük. 1996-cı ildə ümumi sayı 2 olan bu kooperativlər 2010-cu ildə 9-a, üzvlərinin ümumi sayı isə 110 nəfərdən 547 nəfərə qədər yüksəlmişdir. Üzvlərinin müxtəlif təhsil xidmətlərini maya dəyəri ilə ödəmək məqsədilə yaradılan *Təhsil Kooperativləri* də son dövrlər geniş inkişaf etməkdədir. Hazırda üzvlərinin ümumi sayı 2246 nəfər olan 23 belə kooperativ fəaliyyət göstərməkdədir. Bütün bunlarla yanaşı ölkədə digər kooperativ təsisatları da uğurla fəaliyyət göstərir ki, onlar haqqında statistik informasiyalar yuxarıdakı cədvəldə öz əksini tapmışdır [22].

Türkiyədə kooperativlərin müştərək mənafeələrini qorumaq, məqsədlərini reallaşdırmaq üçün iqtisadi fəaliyyət göstərmək, fəaliyyətlərini koordinasiya və təftiş

etmək, xarici ölkələrlə olan münasibətlərini tənzimləmək, kooperasiyanı inkişaf etdirmək və təhsilini təşkil etmək, kooperasiya məsələləri ilə bağlı tövsiyələr vermək kimi xidmətlərin yerinə yetirilməsi üçün kooperativlərlə yanaşı onların ittifaqları da fəaliyyət göstərir. Bunula belə, ölkədə kooperativlərin təsis, fəaliyyəti və onlar üzərində nəzarətə məsul olan iki başlıca mərkəzi icra hakimiyyəti mövcuddur: Sənaye və Ticarət Nazirliyi (*Təşkilatlandırma Baş İdarəsi*) və Kənd Təsərrüfatı və Kənd İşləri Nazirliyi (*Təşkilatlandırma və Dəstəkləmə Baş İdarəsi*). Bunlarla yanaşı, Meşə Nazirliyi (*meşə kəndləri inkişaf etdirmə kooperativlərinə bəzi xidmətlər göstərir*), Milli Təhsil Nazirliyi və Universitetlər kooperativlərlə bağlı funksiyaları icra edirlər. Həmçinin Dövlət bankı olan Ziraat Bankı və digər fondlar vasitəsilə aqrar kooperativlərə, Türkiyə Xalq Bankı vasitəsilə tacir və sənətkar kooperativlərinə, TOKİ (*Türkiyə Kütləvi Mənzil İdarəsi*) vasitəsilə Mənzil-tikinti kooperativlərinə, Sənaye və Ticarət Nazirliyi vasitəsilə Kiçik Sənaye Şəhərciyi Tikinti kooperativlərinə kredit dəstəyi göstərilir.

Türkiyədə kooperativlərlə bağlı qanunvericilik də daim təkmilləşir. Ölkədə kooperatorların təhsili də diqqətdən yayınmamışdır. Hazırda burada yüzdən çox universitetdə və digər tədris müəssisələrində kooperasiya təhsili verilməkdədir.

Kooperasiya sferasında ölkədə digər bir problem məsələ sistemin müvafiq kəndlərlə təchizatıdır. Bundan başqa Türkiyədə kooperativ-dövlət münasibətlərində də bir sıra problemlər mövcuddur. İlk növbədə, kooperativlər dövlət qurumlarından çox asılı vəziyyətdədir ki, bu da onların peşəkar inkişafına mane olmaqdadır. Həmçinin, kooperativlərin siyasi maraqların təsirinə məruz qalması da ciddi səviyyədədir [19].

Türkiyədə kooperativ hərəkət və onun inkişaf meyillərinin tədqiqi istiqamətində aparılan təhlili araşdırmalar göstərir ki, bu ölkədə kooperasiya ənəsinin qədim tarixi kökləri vardır. Həm osmanlı dövləti içərisində və həm də cümuriyyət dövründə kooperativ təsisatlandırmalar daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Dövlət iqtisadi inkişafın hər bir mərhələsində kooperasiyanın dəstəklənməsi istiqamətində fəaliyyətlər göstərmiş, onun normativ-hüquqi bazasının mütamadı təkmilləşdirilməsini həyata keçirmişdir. Çətinliklərə baxmayaraq Türkiyədə kooperativ hərəkət inamla inkişaf edir.

3.3. Türk dünyası ölkələri arasında kooperasiya əlaqələrinin inkişaf istiqamətləri

Türk dünyası ölkələri arasında iqtisadi əlaqələr daim inkişaf edir. Hazırda bu əlaqələrdə kooperasiyanın yeri o qədər də geniş deyildir. Bu əlaqələrin sürət topladığı indiki mərhələdə prioritetlər sırasına daxil olmamışdır. Lakin bu inkişaf üçün çoxsaylı zəmin vardır. Buna Türkiyə Respublikasının bazar təsisatlı (*buraya Şimalı Kipr Türk Respublikası da daxil edilir*) kooperasiya modeli və MDB ölkələrində planlı təsərrüfat sistemindən qaynaqlanan və bazar transformasiyası keçməkdə olan kooperativ modellərin integrasiyası əsasında nail olmaq olar. Hesab edilir ki, bu çevrədə kooperativ hərəkətində aqrar sektor ön sırada dayana bilər. Sonrakı mərhələdə isə bu təsisatlandırmaları iqtisadiyyatın digər sektorlarına da keçirmək mümkündür.

Bütün bunlara baxmayaraq türkdilli dövlətlər arasında iqtisadi münasibətlər davam edir, integrasiya genişlənir, təmaslar sıxlaşır. Bundan irəli gələrək hazırda türkdilli dövlətlər çoxsaylı təşkilatlar yaratmışlar. Bunlara ən əsaslarına aşağıdakıları aid etmək olar:

Türk Şurası (*qazaxca* - Түрік кеңесі, *qırğızca* - Түрк кеңеш, *türkcə* - Türk Konseyi, *ingiliscə* - Turkic Council) - Türk ölkələri birləşdirən beynəlxalq təşkilat. Türk Şurası 2009-cu ilin oktyabrın 3-də, Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan şəhərində təsis edilib. 25 avqust 2012-ci ildə Bişkekdə Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Türkiyənin daxil olduğu Türkdilli Ölkələrin Əməkdaşlığı Birliyinin bayrağı qəbul edilib. Bayraq üçün birlik dövlətlərinin bayraqlarından bir element (*Qırğızıstan* - Günəş, *Azərbaycan* - ulduz, *Türkiyə* - aypara, *Qazaxıstan* - göy rəng) götürülmüşdür. Türk Şurasının üç mərkəzi vardır: İstanbul, Bakı və Astana. İstanbul inzibati, Bakı Parlament Assambleyasının, Astana isə Türk Akademiyasının mərkəzidir. Türk Şurasının strukturu: Baş katib, Dövlət başçıları Şurası, Xarici işlər nazirləri Şurası, Böyük Məmurilər Komitəsi, Ağsaqqallar Şurası, Parlament Assambleyası, Türk Akademiyası, Türk Mədəniyyət və Sənətləri Ortaq İdarəsi - TÜRKSÖY və Türk İş Şurası.

Türkdilli Ölkələrin Parlament Assambleyası - TÜRKPА. Azərbaycan Respublikası, Qazaxıstan Respublikası, Qırğızıstan Respublikası və Türkiyə Respublikalarının Parlament Assambleyası. 21 noyabr 2008-ci ildə Türkiyə Respublikasının İstanbul şəhərində təsis olunmuşdur. Katibliyi Azərbaycan Respublikasının paytaxtı Bakı şəhərində yerləşir. TÜRKPА-nın əsas məqsədlərindən biri kimi, dövlətlər arasında siyasi dialoqun daha da inkişaf etdirilməsinə kömək göstərmək, tarix, mədəniyyət və dil ümumiliyinə əsaslanaraq milli qanunvericiliklərin yaxınlaşdırılması və parlamentlərarası əməkdaşlığa dair digər məsələlərdə qarşılıqlı fəaliyyətin daha da sıxlaşdırılması təşkil edir.

Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatı - TÜRКСOY - (*türkcə* - Uluslararası Türk Kültürü Təşkilatı) - Türkdilli ölkələrin mədəniyyət səylərini birləşdirən beynəlxalq təşkilat. Üz ölkələr və regionlar: Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan, Türkmənistan, Şimali Kipr Türk Respublikası, Tatarıstan (*RF*), Altay Respublikası (*RF*), Başqırdıstan (*RF*), Xakasiya (*RF*), Yakutiya (*RF*), Tıva (*RF*) və Qaqauziya (*Moldova*).

Azərbaycan Türkiyə İş Adamları Birliyi - ATİB. 2002-ci ildə təsis edilmiş Türk İş Adamları Dərnəyinin hüquqi varisidir. 17 aprel 2004-cü ildən ATİB. Missiyası Türkiyə və Azərbaycan iş adamlarını bir yerdə toplayaraq, Azərbaycanın iqtisadi potensialdan birlikdə istifadə etmək və bir sinerji yaratmaqdır.

Azərbaycan Türk Sənayeçi və İşadamları Beynəlxalq Cəmiyyəti - TÜSİAB. Türk işadamlarının Azərbaycana sərmayə yatırmaq, öklələr arasında iqtisadi əməkdaşlığı genişləndirmək məqsədi ilə 1994-cü ilin 16 fevralında Bakıda təsis edilmiş qeyri-hökumət təşkilatı.

Türk dünyası ölkələri arasında kooperasiya əlallərinin inkişaf istiqamətləri kooperativlər şəbəkəsini genişləndirmək və bu sahədə beynəlxalq müştərək kooperativlər yaratmaqla bağlıdır. Buradakı kooperativ sektorun fəaliyyətinə nəzər saldıqda görürük ki, bu sferada əksər təsisatlandırmalar, xüsusi ilə də MDB məkanında beynəlxalq təcrübəyə o qədər də uyğun fəaliyyət göstərmir.

Bütövlükdə götürdükdə, kooperativ sektorlar üçün xarakterik cəhətlər aşağıdakılardan ibarətdir [12]:

- ❑ ümumi yığıncağın formal rolu şəraitində idarəetmənin bilavasitə avtoritar prinsiplərə əsaslanması;
- ❑ gəlirlərin kəskin differensiasiyası;
- ❑ muzzdlu əməyin kifayət qədər geniş şəkildə cəlb edilməsi;
- ❑ istehsal vasitələrinin icarə vasitəsilə istifadə edilməsi;
- ❑ kooperativ üzvlərinin əsas hissəsinin idarəetmə aktivliyinin aşağı olması.

Bu amilləri əsas götürərək belə qənaətə gəlmək olar ki, hazırkı transformasiya proseslərini yaşayan ölkələrdə fəaliyyət göstərən kooperativlərin əksəriyyəti Qərb ölkələrində fəaliyyət göstərən xüsusi icarə və kiçik müəssisələrin xarakterik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Adı çəkilən əlamətlər daha çox xüsusi firmalar üçün xarakterikdir ki, hal-hazırda kooperativlər də həmin firmalar üçün xarakterik olan cəhətləri özündə birləşdirir. İqtisadiyyatın bütün sahələrində xırda əmtəə istehsalçılarının kooperasiyası birgə fəaliyyətin imkanlarını reallaşdırmağa, iri istehsalçılarla rəqabətə davam gətirməyə və məşğulluğun məqbul səviyyəsinin təminatına yönəlmişdir. Xırda əmtəə istehsalçılarının rəqabət şəraitində müdafiəsinə yönəlmiş kooperativlərin inkişafı fərdi əmtəə istehsalçılarındakı sahibkarlıq keyfiyyətlərini, təsərrüfat müstəqilliyini və təşəbbüskarlığı inkişaf etdirmək vasitəsi kimi çıxış edir. Konkret iqtisadi şəraitdə kooperasiya istehsal və ictimai münasibətlərin inkişafına təkan verən amil kimi qəbul edilir. İqtisadi və sosial funksiyaların icrasında yardımçı olmaq etibarını ilə kooperasiya, prinsipcə balanslı yanaşmanı nəzərdə tutur [12].

Yeni türkdilli dövlət ölkələrində vətəndaş cəmiyyəti təsisatları - məhsul istehsalçılarının, ixracatçı və idxalatçıların assosiasiyaları, sahibkarlar ittifaqları, istehlakçı cəmiyyətləri, ictimai hərəkətlər və digər qeyri-dövlət təşkilatları get-gedə daha artıq əhəmiyyət kəsb edirlər. Bu təsisatlar, bir tərəfdən hökumətlə iqtisadi və sosial agentlər arasında dialoqu asanlaşdırmalı, hökumət proqramlarında bütün əlaqədar tərəflərin iştirakını təmin etməli, biznes, əhali və dövlət aparatı arasında əks əlaqə

yaratmalı, digər tərəfdən kənd təsərrüfatı istehsalçıları öz maraqlarını daha tam ifadə etmək, təsərrüfatçılıq və qanunvericilik təşəbbüsləri ilə çıxış etmək, qərarlar qəbul edilməsi prosesində bilavasitə iştirak etmək imkanına malikdirlər. Müasir dövrdə xidmət kooperativlərinin əmtəə istehsalçılarının bazar integrasiyasının ən adekvat forması kimi inkişaf etdirilməsinin zəruriliyi artıq şübhə doğurmur, lakin şübhələrin olmaması hələ kooperativ hərəkatının istər sənaye kompleksini idarəetmə orqanları tərəfindən, istərsə də əmtəə istehsalçılarının özləri tərəfindən inkişaf etdirilməsinə gətirib çıxarmamışdır. Problemi həll etmək üçün ağlabatan aqrar proteksionizm siyasəti ilə yanaşı, şaquli kooperasiyasının inkişaf etdirilməsi təklif edilə bilər, lakin kooperativ hərəkatı hələ rüşeym halındadır [12].

Vurğulanmalıdır ki, Azərbaycan, Türkmənistan, Qırğızıstan, Qazaxıstan və Özbəkistanın daxil olduğu MDB-də ölkələrin milli iqtisadiyyatında kooperasiyanın rolu nəzərə alınmaqla 1997-ci il dekabrın 6-da parlamentlərarası assambleyada dövlətlərarası kooperasiya şurasının təşəbbüsü ilə birlik ölkələrində kooperativ qanunvericiliyinin uyğunlaşdırılmasına yönəlmiş «Kooperasiya, kooperativlərin birlikləri (*ittifaqları*) haqqında» model qanun qəbul etmişdir. Bu qanunda istifadə edilən anlayışlar məlum beynəlxalq normalara, o cümlədən beynəlxalq əmək təşkilatının kooperativlər haqqında tövsiyəsində, BKA-nın kooperativlərin identikliyi haqqında bəyannaməsində, BMT Baş Assambleyasının kooperasiya haqqında bir sıra sənədlərində təsbit olunmuş normalara yaxınlaşdırılmışdır. Model qanun konsepsiyası kooperativin ikili təbiəti anlayışına əsaslanır: kooperativ bir tərəfdən insanların birliyi, digər tərəfdən bazar iqtisadiyyatına xas olan rəqabət mühiti şəraitində fəaliyyət göstərən, demokratik üsullarla idarə edilən müəssisədir. Model qanunda inkişaf etdirilmiş üç prinsipial müddəa diqqəti cəlb edir:

- ☐ kooperativlərin iqtisadi sahədə səlahiyyətlərinin müəyyən edilməsi;
- ☐ kooperativlərin avtonomluq və müstəqillik prinsipinin qanunvericilik qaydasında təsbit olunması;
- ☐ müxtəlif növlü kooperativlərin identiklik əlamətlərinin təsdiq edilməsi.

Türk dünyası ölkələrində kooperativlər və onun formalaşmasının sosial-iqtisadi

əsaslarını təhlil edərkən belə bir nəticə hasil olur ki, bu istiqamətdə beynəlxalq təsisatlandırmalar yeni inkişaf mərhələsi astanasıdadır. O hələ sosial-iqtisadi inkişaf istiqamətində tam gücünü hələ də nümayiş etdirməmişdir. O müvafiq təyinatlı müəssisə və digər təsisatlardan daha ədalətli gəlir bölgüsünü həyata keçirir və özünün genişlənən demokratizmi ilə üstün fərqlənir. Buna görə də, kooperativ təsisatlar genişləndirilməli, onların rəqabətqabiliyyətliyinin artırılması üçün daha münasib institusional mühit formalaşdırılmalı və daha səmərəli dövlət tənzimlənməsi həyata keçirilməlidir.

Hazırkı iqtisadi məqamda Türk dünyası ölkələri yeni iş yerlərinin yaradılması, məşğulluğun təmin edilməsi istiqamətində kooperasiyanın və onun mühüm xarakterik strukturları olan kooperativlərin rolu və əhəmiyyəti daha da genişlənəşkdir. Bundan irəli gələrək kooperativlər qarşısında bir sıra vəzifələr öz həllini gözləyir. Bu vəzifələri isə aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar:

- ☐ kooperasiyanın institusional bazasının təkmilləşdirilməsi;
- ☐ kooperasiyanın fəaliyyət səmərəliliyini stimullaşdıran əlverişli iqtisadi mühitin formalaşdırılması;
- ☐ kooperasiya prinsiplərinin möhkəmləndirilməsi;
- ☐ kooperasiya sahəsində təbliğat-təşviqat işlərinin gücləndirilməsi;
- ☐ fəaliyyətlərin yeni təsərrüfatçılıq metodları ilə zənginləşdirilməsi;
- ☐ səmərəli payçı artımına, genişlənən kooperasiya integrasiyasına nail olunması.

Türk dünyası ölkələrinin genişlənən integrasiyası şəraitində kooperativlər artıq bir sıra istiqamətlərdə əhəmiyyətləri və gərəkliklərini sınımışlar. Türk dünyası ölkələri arasında iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsi və dərinləşdirilməsində kooperasiyanın perspektivliyi nəzərə alınmalıdır. Bu əlaqələrdən, həm də türk dünyası ölkələrinin iqtisadi birliyinin möhkəmləndirilməsində genişliklə istifadə edilməlidir. Bu gün ilk növbədə birlik ölkələrinin sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasında vacib prinsiplər kimi, kooperasiya ideologiyasının təşviqat gücünün artırılması və bu istiqamətə geniş institusional islahatların aparılması zəruri hesab edilir. Bununla yanaşı türk dünyası dövlətləri arasında integrasiyanın dərinləşməsində kooperasiyanın əhəmiyyətindən

dolğun istifadə istiqamətləri müəyyənləşdirilməli və təyin edilməlidir.

Apardığımız təhlili araşdırmalara əsaslanaraq türkdünyası ölkələri arasında kooperasiya ələlərinin inkişaf istiqamətləri kimi aşağıdakılar müəyyən edilir:

- ☐ kooperasiya prinsiplərinin möhkəmləndirilməsi, müvafiq sahədə təbliğatın gücləndirilməsi;
- ☐ kooperasiya istiqamətində onun bütün sferalarını əhatə edən (*elm və təhsil, informasiya texnologiyaları, konsaltinq xidməti və s*) ayrıca dövlətlərarası proqramların hazırlanması, qəbulu və reallaşdırılması;
- ☐ kooperasiya ilə bağlı institusional islahatların aparılması, onun normativ-hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi və fəaliyyət səmərəliliyini stimullaşdıran daha əlverişli iqtisadi mühitin formalaşdırılması;
- ☐ dövlətlərarası beynəlxalq kooperasiya institutlarının - assosiasiyaların, bank və sığorta kompaniyalarının yaradılması.

Nəzərə alsaq ki, kooperasiyanın əsas məzmununu demokratizm, bərabərlik, həmrəylik, əsaslı əməkdaşlıq təşkil edir, onda bu təsisatın transmilli gücü və iqtisadi inkişafa təsir effekti daha aydınlıqla görünər.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Ayrı-ayrı ölkələrdə kooperativ hərəkətin genişlənməsi bu istiqamətdə ölkələrarası integrasiyanın da dərinləşməsi ilə müşayiət olunur. Kooperativ hərəkət türk dünyası ölkələrində inkişaf tapır. Bu kooperasiyanın insanı istehsal, xidmət, ticarət və digər bu kimi sahələrin sahibkarı edən, onun yaradıcılıq imkanlarını aşkara çıxaran məxsusi özəliyyindən irəli gəlir. Məhz kooperasiya ölkələrdə əsaslı dərəcədə sosial-iqtisadi inkişafa təkan verərək, bir sıra neqativ halların qarşısını almağa şərait yaradır, əhalinin ərzağa, xalq istehlakı mallarına, müxtəlif xidmətlərə olan tələbatının ödənilməsinin ən vacib amilinə çevrilir. Kooperasiya özünün fəaliyyət mexanizmi olan kooperativ hərəkəti vasitəsi ilə ölkənin iqtisadiyyatının müxtəlif sferalarını əlaqələndirir, təsərrüfatçılığın mühüm sahələrindən biri kimi, bazar iqtisadiyyatına uyğun gələn yeni iqtisadi təfəkkürün formalaşmasına zəmin olur. Yeniləşən, təkmilləşən kooperativ hərəkət beynəlmiləl xarakter daşıyır və dünya iqtisadiyyatının inkişafına xidmət edir.

Sosialist düşürgəsinin dağılması və SSRİ dövlətinin süqutu ilə yaranan yeni geosiyasi situasiya sayı 7-yə çatmış türkdilli dövlətlərin integrasiyasına rəvac vermiş və bu sahədə onlar arasında əməkdaşlığı gücləndirən çoxsaylı təşkilatlar təsis olunmuşdur. Genişlənən əməkdaşlıq kooperasiya sferasında da özünü göstərməkdədir.

Türk dünyası ölkələrində kooperativ münasibətlərin inkişafı yeni kooperativ hərəkətin formalaşmasının təhlil predmetinə çevlildiyi mövcud tədqiqat işində də bir sıra müvafiq arşadırmalardan irəli gələrək uyğun nəticələr əldə edilmişdir. Belə ki, aparılan təhlillə müəyyən olunmuşdur ki, ayrı-ayrı türk dünyası ölkələrində kooperativ münasibətlər müxtəlif səciyyəlidir. Bu müxtəliflik isə əsasən iki qütblüdür. Bir tərəfdən, kapitalist dünyası sistemində kooperativ münasibətlər qurmuş Türkiyə Respublikası və Şimali Kipr Respublikası, digər tərəfdən isə uzun müddət Rusiya imperiyasına daxil olmuş və sürəkli zamanda sosialist iqtisadi sistemində yaşamış Azərbaycan, Özbəkistan, Türkmənistan, Qazaxıstan və Qırğızıstan respublikalarında kooperasiya münasibətləri sferasındakı töhfələr fərqli olmuşdur. Ümumiyyətlə isə bütün oxşar cəhətlərə baxmayaraq, hər bir türk dünyası ölkəsində də kooperativ hərəkət özünəməxsus inkişaf

yolu keçmişdir. Yaranan yeni integrasiya quruculuğu vəziyyəti və global çağırışlar isə bu sferada əməkdaşlığa əsaslanan yeni münasibətləri formalaşdırmaqdadır.

Dissertasiya işində alınan ən mühüm tədqiqat nəticələri də bir daha aydınlığı ilə subut edir ki, türk dünyası ölkələrində kooperativ münasibətlər daha da inkişaf edəcəkdir. Bu isə o deməkdir ki, böyük bir məkanda kooperasiya, təkmiləşən kooperativ hərəkət hələ davamlı olaraq insanların xidmətində dayanacaqdır. Bütün bunlar müvafiq sferadakı inkişaf problemləri istiqamətində aparılan tədqiqat işinin nəticələrini səciyyələndirir. Konkret olaraq isə bu nəticələr aşağıdakılardan ibarətdir:

❑ bazar münasibətləri şəraitində kooperasiyanın nəzəri-metodoloji əsasları istiqamətində yeni elmi ümumiləşdirmələr aparılmışdır;

❑ kooperativ hərəkətin formalaşması və tarixi inkişaf mərhələləri tədqiq edilmişdir;

❑ kooperativ təsərrüfatçılığın prinsip və formaları təhlil olunmuş, beynəlxalq münasibətlər sferasında kooperativ hərəkətin yeri və rolu qiymətləndirilmişdir;

❑ dünya kooperativ birlikləri və Beynəlxalq Kooperativlər Alyansı təcrübəsi sahəsində inkişaf prosesləri təhlil olunmuşdur;

❑ kooperativ təsərrüfatçılığın inkişaf xüsusiyyətləri təhlil olunaraq qiymətləndirilmişdir;

❑ kooperasiya konsepsiyasının türk dünyası ölkələrindəki kooperativ hərəkətin səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə zənginləşdirilmişdir;

❑ türk dünyası ölkələri arasında kooperasiya əlaqələrinin mühüm inkişaf istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Dissertasiya işi nəzəri və praktiki səciyyə daşıyır. Burada aparılan nəzəri ümumiləşdirmələr müvafiq sahədə genişlənən tədqiqatlarda istifadə imkanlığına malikdir. Həmçinin, dissertasiya işində əksini tapmış təhlil və araşdırma müddəaları yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş türk dünyası ölkələrindəki kooperativ hərəkətin təkmilləşdirilməsinin təcrübi sferada da bir tədqiqat materialı olaraq istifadə edilə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

- 1 Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2013, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı: «Səda» nəşriyyatı 2014, 808 s.
- 2 Azərbaycan Mərkəzi Kooperativlər İttifaqının («Azərıttıfaq») 1995-2010-cu illərə aid mühasibat balansları, statistik və operativ məlumatları. Bakı, 2010.-25 s.
- 3 Atakişiyev M.C., Abbasov H.M., Abbasova N.H. Mikro və makroiqtisadiyyat. Bakı: Azərnəşr, 2010. 508 s.
- 4 Ataşov B. İdarəetmə elmi və rəhbər əməyi. Bakı: Elm, 2011. 180 s.
- 5 Balayeva E.Ə. İqtisadi təhlükəsizlik və inkişafın maliyyə problemləri. Bakı: Elm, 2011, 396 s.
- 6 Əhmədov M.Ə. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması. Bakı: 2003, 523 s.
- 7 Əliyev A.Ə., Şəkərliyev A.Ş. Bazar iqtisadiyyatına keçid: dövlətin iqtisadi siyasəti. Bakı: 2002, 440 s.
- 8 Hacıyev Ş.H., Bayramov Ə.İ. İqtisadiyyat fəlsəfəsi, Bakı: 2008.
- 9 Hacızadə E.M. Sosiallaşan iqtisadiyyat. Bakı: Elm, 2006, 509 s.
- 10 Hacızadə E.M., Bağırzadə E.R. Azərbaycan iqtisadiyyatının dünyadakı reytingi. Bakı: Elm. 2011, 128 s
- 11 Həsənov R.T. İqtisadi siyasət: metodologiya və praktika. Bakı: İqtisad Universiteti, 2009. 282 s.
- 12 İsrailov H.A. «Qloballaşma şəraitində istehlak kooperasiyasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri» Bakı: Elm, 2010. 476 s.
- 13 İsrailov H.A. İnkişaf edən kooperasiya və dərinləşən istehlak bazarı. // Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunun elmi əsərləri. Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi Aqrar Elm Mərkəzi. Bakı: 2007, s.36-43
- 14 Qasimov Ə.S., İsrailov H.A., Hacızadə E.M., Ağayev E.A. Regionların sosial-iqtisadi inkişaf problemləri, Bakı: İqtisad Universiteti, 2006, 304 s.
- 15 Kərimov C. Orucov A., İsrailov H. Dünya iqtisadiyyatı, dərslik (*İkinci nəşr*), Bakı: «Nurlan nəşriyyatı», 2007, 728 s.
- 16 Nuriyev Ə.X. Azərbaycanda iqtisadi inkişaf və modernləşmə siyasətinin konseptual əsasları” Bakı: AVROPA nəşriyyatı, 2013, 417 s.
- 17 Səmədzadə Z.Ə. Dünya iqtisadiyyatı: Çin «iqtisadi möcüzəsi». Bakı: Gənclik, 2001, 323 s.
- 18 Vəliyev T.S., Babayev Ə.P. və Meybullayev M.X. İqtisadi nəzəriyyə. Bakı: Çaşıoğlu, 1999, 684 s.
- 19 İnan İ.H., Türkiyə'de Tarımsal Kooperatifçilik ve AB Modeli, İTO Yayınları, No. 2008-73, Genişletilmiş 2. Baskı, İstanbul: 2008, 279 s.
- 20 Bilgin N., Tanıyıcı Ş., Türkiyə'de Kooperatif ve Devlet İlişkilerinin Tarihi

- Gelişimi, Mustafa Kemal Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi Yıl: 10 Sayı, 15 Aralık 2008, s.159
- 21 Koç H. Kooperativçilik Bilgileri, Nobel Yayın Dağıtım, Gözden Geçirilmiş II. Basım, Ankara: 2001, 187 s.
 - 22 Mülayim Z.G., Kooperativçilik, Yetkin Yayınları. Ankara: 2006, 503 s.
 - 23 Богомолов О.Т. Мировая экономика в век глобализации. М.: Экономика, 2007. 359 с.
 - 24 Буздалов И.Н. Возрождение кооперации. М.: Экономика, 1990, 175 с.
 - 25 Вахитов К.И. Кооперация: теория, история, практика. М.: ИТК Дашков и К, 2004, 348 с.
 - 26 Гаджиев Ш.Г. Азербайджан на пути к мировому сообществу: стратегия внешнеэкономического развития. Киев: 2000, 260 с
 - 27 Иванов Е.А., Шашлов С.А. Кооперативный уклад в экономике. М.: Финансы и статистика. 1991, 176 с
 - 28 Кемпбелл Р.Маконнел., Стенли Л.Брю. Экономикс, М.: ИНФРА-М, 2009, 974 с.
 - 29 Крашенинников А.И. Международный кооперативный альянс. М.: Экономика, 1980, 224 с.
 - 30 Крашенинников А.И. Кооперация в современном мире. М.: Экономика, 2004, с 345
 - 31 Ломакин В.К. Мировая экономика. М.: Финансы и статистика, 2000, 449 с.
 - 32 Лубков А.В. Кооперативная модель обновления России: дореволюционный опыт. М.: Экономика, 2006. 357 с.
 - 33 Макаренко А.П. Эволюция мирового кооперативного движения. М.: 2004, 233 с.
 - 34 Пажитнов К.А. Основы кооперации. М.: 1997, 459 с.
 - 35 Файн Л.Е. Теории кооперации. Иваново: Изд. ИГУ, 2004, 276 с.
 - 36 www.azstat.org. (*Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi*).
 - 37 www.e-qanun.az. (*Azərbaycan qanunvericiliyi portalı*).
 - 38 www.elshanhajizadeh.com - prof. Elşən Hacızadənin saytı.
 - 39 www.un.org. (*Birləşmiş Millətlər Təşkilatı*)
 - 40 www.europa.eu.int (*Avropa İttifaqı*).
 - 41 www.ica.coop/en - *Beynəlxalq Kooperativ Alyansı*.
 - 42 www.worldbank.org. (*Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı*)

Кооперативное движение и её характерные особенности в странах тюркского мира

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа посвящена в условиях глобализации комплексному исследованию актуальных проблем развитию кооперативного движения и её характерные особенностей в странах тюркского мира. Увязывая исследования в сфере становления кооперации, ее научно-теоретических основ и этапов исторического развития с аспектами глобализации проведены соответствующие обобщения, а также с точки зрения современных реалий обогащена новыми положениями ее теоретическая концепция.

В работе особое внимание уделено изучению специфических особенностей формирования и развития кооперативных отношений в странах тюркского мира, проанализированы её современное состояние и тенденции. Раскрыты суть кооперативного движения в этих странах, оценена её роль и значимость в развитии мировой экономики. Выявлены факторы устойчивого развития кооперативных отношений и соответствующие механизмы оптимального регулирования в данном направлении.

The cooperative movement and its characteristic features in the Turkish world

SUMMARY

The thesis is devoted to the conditions of globalization complex research of actual problems of development of the cooperative movement and its characteristic features in the Turkish world. Linking research in the field of formation of cooperatives, its scientific and theoretical foundations and stages of historical development with aspects of globalization has established appropriate generalizations, as well as from the point of view of modern realities enriched by new provisions of its theoretical concept.

The paper focuses on the study of the specific features of the formation and development of cooperative relations in the Turkish world, analyzed its current state and trends. The essence of the cooperative movement in these countries, to evaluate its role and importance in the world economy. The factors of sustainable development of cooperative relations and appropriate mechanisms for optimal control in this direction.